

GLATZ FERENC

**Történeti kultusz és történetírás
Reflexiók Szekfű számúzott Rákóczi-jához**

I. rész

Hagyomány és kultusz

„Nemcsak egyéneknek, de nemzeteknek is van ibseni értelemben vett élethazugságuk, s ilyen hazugság volt a kiegyezéskori Magyarországon a kuruc romantika. Nagynak, nemesnek álmódhatta magát ennek a révén egy züllött, bomló ország, megteremthette a maga áltató, hitető mítoszát”, — írja az irodalomtörténész a századelő magyar közgondolkodásában a kor értelmiségieit sarkító pólusokat vázolva. S találóan mondja: „szinte jelképes volt az, hogy egy rendezetlen, meghasonlott magánéletű, elvetélt sorsú, félbe maradt költő, Thaly Kálmán állott szervezőként és történészként ennek a hódító kultusznak az élén, ő fényesítette a kuruc legendát: így vett elégtételt a maga megvalósulatlan, torzóban maradt magányos sorsáért”. A korabeli közfelfogást meghatározó munkák, költemények olvasása csak megerősíti a fentebbi idézetek szerzőjének megállapítását, mely szerint „egy ország volt így evvel. Kuruc álmok fénye fedte el a jelent: egy elromantizált daliás, szép múlt hitelesítette a sóvárgott nagyságot.”¹ S hogy e „sóvárgott nagyság” milyen általános ideákhoz kötődött a századelő Magyarországon, ismert a történeti irodalomból. Szinte minden írónál, publicistánál másként fogalmazódott meg. Ki a 30 milliós magyar birodalomról, ki Mátyás király erős magyar nagyhatalmáról szövögette az álmokat, de valami módon mindegyik a Közép-Kelet-Európában hirtelen nagy impériummá nőtt Magyarország ábrándjához kötődött. S politikailag ez két általánosabb jelszóba volt tömöríthető — jelszóba, s nem programba —: Magyarország nagyhatalmi helyéről és a történeti Magyarország területén a magyarságnak gyorsan elérendő túlsúlyáról a nemzetiségekkel szemben. A szölamokra több, az elképzelések „realizálásának” átgondolására már sokkal kevesebb energia jutott. Mi sem példázta ezt jobban, mint az, hogy e jelszavak legügyesebb ki- és felhasználója, a Függetlenségi Párt konzervatív-soviniszta szárnya, és taktikai megfontolásokból néha maga a Párt vezetősége is, lényegében sohasem rendelkezett határozott elképzeléssel sem az Ausztriával kapcsolatos akármiféle közjogi átrendezésről, sem pedig a magyarság „túlsúlyának” hatékony biztosításáról.²

A történelem kultuszának szentesítése, a történeti szereplők hőökké emelése a történelmi személyiségnek s a megírandó történelemnek csak árthat. Külső szemlélő számára úgy tűnhet, hogy a közönség gondolkodásában a történetiség nyer

¹ *Király István*: Ady Endre. Bp., 1970. 702.

² A függetlenségek „programszerű önállótlanágát” a nemzeti kérdésben jelzi, hogy a közgondolkodást erősen befolyásoló függetlenségi propaganda mellett a politikai vezetés szűkebb és ideológikusabb szféráiban a magyar nacionalizmus fentebbi gondolatköréből az ideológia síkján éppen a támadott kormánypárt s a hozzájuk közel állók rendelkeztek egyáltalán „konstruktív” elképzelésekkel, s vetették fel politikai-közjogi, társadalmi, gazdasági téren az első programtörvédeket . . .

teret, de valójában ennek ellenkezője történik: a kultusz tárgya a történelmi személyiség elé tornyosul, a mára gyártódó történelmi kultusz — mivel az nem más, mint csak témájában „történelmi” — megfoszt a történelem idézésének egyetlen igazi céljától s értelmének felismerésétől: a magunk helyzete feletti gondolkodásra ösztönzéstől. A valós helyzetével szembenézni nem merő társadalomnak van szüksége a kultuszokra, s a népek, egy nép, egy nemzet valós problémáival szembenézni nem akaró politikai-társadalmi irányzatok ösztönzik e kultuszteremtést . . . S hogy az irodalom, a művészetek, a tudomány szállítja a történelmi fétiseket — szinte „természetes”.

Nincs terünk, hogy a századforduló történelmi kultuszának kialakulását, a kultuszteremtés belső társadalmi-politikai, tömegpszichikai aspektusait vizsgálni próbáljuk. Monografikus feldolgozásnak korunkban sem aktualitás nélküli feladata lehetne ez. Ha erre valaki vállalkozik, akkor annak kétségtelenül a *Rákóczi-kultusz* nyújthatja gondolatilag és forrásszerűen is a legtöbb anyagot. A korabeli szellemi életről, sőt a vidéki közgondolkodásról valló legkülönbözőbb forrástípusok szinte kínálják annak lehetőségét, hogy a hazai közgondolkodásunkat mozgató belső szociális, kulturális, politikai tényezőket területileg s társadalmilag is adatoltan, pontosan korhoz kötötten, történelmi módon feltárjuk. — Azt azonban már eddigi ismereteink is bizonyítják — s számunkra most ez elegendő —, hogy a Rákóczi-kor idézése nagyon is pontosan körülhatárolható programadáshoz kötődött a felgyorsultan zsidongó új politikai helyzetben.

A korabeli „hivatalos” Magyarország különböző szinten gondolkodó politikusainak, értelmiségieinek olyan európai összefüggések ismeretét igénylő kérdéseket kellett vagy kellett volna átlátniok, mint a Délkelet-Európában döntően új helyzetet teremtő balkán-háborúk, a magyarországi nemzetiségek rokonnépeinek mind erősebb önállósulási törekvései, s e törekvések európai diplomáciai háttere. Ugyanakkor át kellett élniök, s valami módon értékelniök a magyar politikai vezetőgarnitúra korabeli legnagyobb csődjét; a magyar közvélemény olyan nagy része által üdvözölt „nemzeti” koalíciós kormány kiáltó tehetetlenségét, mely mind társadalmi téren, mind az annyira várt nemzeti vívmányok terén megmutatkozott. A „mindent bearanyozó” (ahogy Ady nevezi a Rákóczi-kort, illetve ahogy jellemzi a Rákóczi-kor idézésének politikai-társadalmi funkcióját) Rákóczi-hagyomány idézetésében sajnos nem a magyarság reális közép-európai helyének, a belső társadalmi feszítőerőknek akárcsak tudomásulvétele fogalmazódott meg, hanem ellenkezően: a gyengeségek kritikus felmérése helyett egy önáltató magunk-nagyratartása, messzebbtekintő javítószándékú önkritika helyett közelre-néző, a nemzetnek hízogó szép-hazugságok . . .

A *történelmi kultuszok*, bármennyire is ahisztórikusak, nem hagyják érintetlenül a történetírást sem. Inkább a *történelemszemléletet teszik történetietlenné*. Ezt tette a Rákóczi-kultusz is a kuruc-korral foglalkozó történetírással. A kuruc-kor historiográfusának megállapítását, mely szerint a Rákóczi-kultusz XVIII. századbeli és a szabadságharc, valamint az azt követő neoabszolutizmus idején betöltött pozitív funkcióját „Thaly történetírásának s pártjának, a Függetlenségi Párt politikájának hatására veszti el”³ a századfordulóra meg is fordíthatjuk: a politikai szándékú „ál-kuruckodás” (a „Huszadik Század” kifejezése) fosztja meg a történetírást a reális kuruc-kori történelmi kép kialakításának lehetőségétől, s ösztönzi a kuructémájú népszínművek, operettek hangulatának megfelelő történelmi

³ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 334.

tények kiemelésére, s ezek megvilágításában a megszokott beállításokra.⁴ S nemcsak Thaly Kálmán, a fejedelemnek a Függetlenségi Párt padsoraiban szinte már mulatságosan, kedves-sután kevélykedő íródeákja állott a kultusz-hangulat szolgálatában illetve hatása alatt, s vette át — természetesen az írói felfogás, politikai-társadalmi állásfoglalás, szakmai lelkiismeret különbözőségének megfelelően különböző erősséggel — a korabeli sloganokat.

Ahhoz, hogy érzékelhessük Szekfű A száműzött Rákóczi c. műve megszületésének mintegy „előtörténetét”, illetve, hogy elhelyezhessük a korábban kijelölt összefüggésekben, érdemes röviden kitérni a Szekfű munkája előtt nem sokkal megjelent Rákóczi-életrajzra. Annál is inkább, mivel Szekfű szándéka és e munka néhány kitétele tényleges összefüggésbe hozhatóak. *Márki Sándor* biográfiájáról van szó, mely három kötetben, 1909—1910-ben egyszerre két kiadásban jelent meg.⁵ Márki ma is méltatásra érdemes munkája rég várt összefoglalása volt Rákóczi Ferenc hányatott életútjának. Összefoglalás a szónak abban az értelmében is, hogy valóban átfogta mindazt a feltárt tényanyagot, melyet Thaly érdemleges anyagfeltárásai és más kutatások a történeti irodalomban a felszínre hoztak. A munka, ha nem is tükrözi többé a korábbi Dózsa-könyv szerzői felfogását, sokkal igényesebb tudományos szinten mozog, mint a majd később megszülető Márki-művek nagy része: a világháború alatti sovíniszta brosúra, vagy a világháború utáni „trianoni elkeseredésében” íródott munkák.⁶ A könyv egészében Thaly munkáinak hangnemére volt hangolva: noha ítéleteiben mérsékeltebb, tényanyagában is szolid, de beállításában és alapkoncepciójában a fentebb említett propaganda vonalán mozgott. Rákóczi életsorsában annak bizonyosságát látja, hogy — a török költő szavait idézve — „el kell jönnie annak az időnek, amikor a *hazaszeretet* (kiem. Márkitól) lesz minden népnek legfőbb vallása”. Ugyanakkor a következő oldalakon már — sokkal kevésbé ragaszkodva Rákóczi életsorsának tanulságához — a történelemben Rákóczi és a jelenben a Habsburg-ház kibékítésére törekedve írja: „a nemzet sohasem a király *személye*, hanem politikai *rendszere* ellen küzdött” (kiem. eredetiben — G. F.), s igyekszik Rákóczi „rebellis” ségét mentegetni; mondván: ő nem akart király lenni és a monarchikus államformát sem akarta bántani. — De nemcsak *Rákóczi* vitte ezt a politikát, hanem, s ez igen figyelemreméltó, *Kossuth* is. Ugyanis Márki a koncepcionális „főbb kérdéseket” megfogalmazó befejezésben — a maga korában egyáltalán nem meglepő — *párhuzamot von 1703—11 és 1848—49 hősei között*. „Rákóczi lelke száztizenhárom esztendővel a földi halál után kitört az égből, s Kossuth akkor épp úgy leborult a nemzet nagysága előtt, mint valaha a fejedelem” — írja, s azután nagy serényen vonja tovább a párhuzamokat: „Rákóczi lelke Kossuthba, Széchenyi Pálé Széchenyi Istvánba, Telekesyé Lonovicsba, Vetési Lászlóé Szalay Lászlóba, Rádai Pálé Csányiba, Klobusiczkyé Duschekba, Bottyáné Bembe, Károlyié Görgeibe, Mikes Kelemené Ihász Dánielbe látszott átszállani” — mondja.⁷

⁴ Erre vonatkozóan Király István említett Ady-monográfiája tartalmaz kulturtörténeti utalásokat (702).

⁵ *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc (I—III.) Bp., 1907—1910.

⁶ Vö. erre *Márki Sándor*: Magyar uralom az Adrián. Bp., 1915. — Háborús beszédek. Doctoravatásokon. Kolozsvár, 1915. — Kapcsolatok a turáni népek történetével. Bp., 1922; Uő.: A M. kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872—1922. Szeged, 1922. stb. Továbbá: Vö. erre: *Szebenyi Péter*: Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. Századok, 1969. 5—6. sz. 1201—1214. l.

⁷ *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc III. k. 715—716.

Eltekintve most a további egymásmelléállítás idézésétől, a sorok önmagukban is sokat mondóak: mutatják, mit jelentett a Rákóczi-kultusz idézése: mennyire összefonódtak abban a Rákóczihoz és a személyében tiszta-szándékú, de nevével sok visszaélést látni kényszerülő száműzött Kossuth-hoz kötődő érzelmi szálak, s hogy ez a köztudatbeli összefonódás miként hatott — komoly történetíró munkájáról lévén szó: szinte már tragikomikus párhuzamkeresésben — a történetírás tudományos értékalkotási lehetőségére . . . Nem véletlen, hogy a későbbi Rákóczi-vitában a visszavonuló Márki a nemzet előtt szinte szentként tisztelt Kossuth-hoz hátrál, arra hivatkozva, hogy ő még érezte „egy bújdosónak, Rákóczi után a legnagyobbnak, áldókezét a fején (men) s hallotta (m) azt az intelmét, hogy hazánk iránt nem teljesíthetek szentebb kötelességet, mint ha a hazaszeretet érzetét csepegteti (em) olvasói (m), tanítványai (m) szívébe.”⁸ A folytatás már inkább az illetén célkitűzésekkel művelt tudomány belső, kibékíthetetlen dilemmájáról vall: „Tudom — írja Márki — . . . , hogy közszellem, melyet a hazaszeretet ébreszt és történelmi kritika, melyet a tudomány követel, gyakran járnak külön-böző utakon: de egyiknek célja sem lehet az, hogy a másikat elnyomja” (kiem. tőlem — G. F.). Hogy fura paradoxon: a tudós elismeri, hogy szakmai és ideológiai mozzanatok, egyéni érzések nem hozhatók közös nevezőre, s hogy ez milyen tudományos és ideológiai kataklizmákra vezetett és miért a századelő történeti irodalmában — erre kitérni nincs terünk, az azonban, hogy a *nemzeti érdek* és a *szak-tudományos követelmények* így bevallottan, s elfogadottan egymással szembeállításra kerültek, igen figyelemreméltó. Amikor azt Márki először leírta — 1908-ban — büszke vállalás,⁹ most 1914-ben — a Rákóczi-vitában védekezésnek szánt, kényszerű vállalás.¹⁰ De mindenképpen őszinte, s annyit bizonyít: a kultusz szellemében folytatott történetírás nem kínált megfelelő programot a nemzeti kérdéseket és a tudomány kérdésfeltevéseit egyszerre komolyan átgondoló fiatal — vagy akár idősebb — történetírónak.

De visszakanyarodva a Rákóczi és Kossuth közötti párhuzamhoz, Márki nemcsak Rákócziról mondja el, hogy nem akart király lenni, s hogy a monarchikus államformát sem akarta bántani, hanem — mint láthattuk — Kossuthról is. Mintha a trónfosztás sem 1707-ben, sem 1849 áprilisában meg nem történt volna, a Rákóczi-hamvak hazatérése korából származó függetlenségi párti hangulattal idézi Ferenc József leiratát „király és nemzet egyesült kegyeleté”-ről. Majd Rákóczi és Kossuth emléke után felidéződik az „udvari történetíró” Thaly alakja is:

⁸ Budapesti Szemle 1914. (448—450) 177. (*Márki Sándor: A száműzött Rákóczi*) Rákóczi és Kossuth, illetve az 1703—11 és 1848—49 párhuzamba állítása. Márkinál visszatérően megtalálható, miközben a történetírás és hazaszeretet kapcsolatáról beszél. Vö. erre Rákóczi-monográfiájának fejezetét, valamint a Budapesti Szemleben megjelent Száműzött Rákóczi c. cikkének bevezetését. „A sarkadi várkertben, Rákóczi kuruczainak ősi fészkében, lovagoltunk fűzfásipot fújva mi gyerekek s Kossuthot vártuk Garibaldival, mint a hogy a régi kuruczok gyerekei várhatták Rákóczit, mikor jön be Péter csárral” (Budapesti Szemle, 1914. 161).

⁹ *Márki Sándor: Az 1848—49. évi szabadságharc története.* 1908. — Előszó.

¹⁰ Budapesti Szemle 1914. (448—450) 177. Márki e sorainak és érvelése egészének egyébként emberileg becsületos és tisztességes indítékait mutatja, hogy Márki ezen idézett cikkében milyen őszintén feltárja a Rákóczi kultuszhoz fűződő — társadalom-pszichológiailag is figyelemre méltó — kötődéseinek történeti alapjait. „Mi mostani öregek — írja —, kik olyan időben születünk, mikor a magyar nem találta honját a hazában . . .”, amikor a történelemben az ókor száműzött politikusaíróit olvastunk diákkorunkban „a magunk korának bujdosására gondoltunk, a kinek lelkét az érzelmeknek leírhatatlan vihara dulta, mikor hazájának szerencsétlensége hasztalanná tette” (161). Ők is abban „a reményben nőttek fel”, melyet Rákóczi érmeire veretett, hogy ui. „tandem oppressus resurget”; „azért beszélünk a száműzöttekről más érzésekkel, mint azok, a kik az alkotmány helyreállítása után születtek” (uo. 162).

Márki neki ajánlja könyvét, „aki megírta történeteket, haló porukból feltámasztotta őket . . .”¹¹ A Rákóczi-kultusz és a függetlenségi politikához háttérként ott áll a meghamisított Kossuth-kultusz közötti közvetlen kapcsolatteremtés, a szaktudomány terén az egyfajta, hamisan felfogott hazafias szellem és szakmai igényesség között nevezőre hozásának megfeneklése és ennek nyílt és vállalt bevallása, s mindehhez Thaly történetírói örökségének magasra-emelése . . . Jellemzők a századelőn a Rákóczi-kor történeti irodalmának felfogására és kiindulópont s egyben magyarázat is a fiatal Szekfű Rákóczi-képének vonalvezetésére is.

*

Túlzás lenne azt állítani, hogy amikor a fiatal bécsi levéltáros fejében először fordulhatott meg a gondolat: a törökországi Rákóczi-emigráció történetének megírása a Thallóczy-átengedte új akták kihasználásával — akkor erre valamiféle „ideológusi szerepvállalás” indította volna. Nem, Szekfű korántsem azért nyúlt a száműzetésben élő fejedelem hányattatásának történetéhez, mert azáltal a Rákóczi-kultusszal, vagy általánosabban a történeti kultusszal akart volna „leszámolni”. A téma, mint ismeretes, adott volt: a Karácson Imre hagyatékának kiadása közben a kiadó-kollektíva (Thallóczy, Krcsmárík, Szekfű) kezére jutott D’Andrezel levelezésének kihasználásával a törökországi emigráció története . . .¹²

A Szekfű-munka egészének, illetve a nyomán kirobbant vitának megértéséhez az előzmények felvázolása még folytatható lenne. A monografikus feldolgozás nem mulasztatná el, hogy belebocsátkozzék annak tárgyalásába: ha Szekfű számára és a különböző politikai irányzatokhoz tartozó korabeli értelmiségiek előtt Rákóczinak és a kurucoknak kritikátlan idézése a már említett ideológiai-politikai pólust képezte, vajon ki figyel fel a társadalomtudományok körén belül a kortársak közül a valóban élő és a különböző történelmi szituációban, különböző társadalmi rétegek szívében, gondolkodásában más és más jelentőségtartalommal élő, a — gyakran csak a visszafojtott elkeseredés felszabadulásához szükséges bormennyiség felhajtása után felszakadó — Rákóczi-emlegetés, a kurucidézis lehetséges és valós társadalmi töltésére a századelő Magyarországn. Vajon a személyi, nemzeti színekkel, haraggal, felháborodással átszórt osztály-, rétegszemponthozaknak a ránkmaradt forrásokban csak bizonytalanul követhető nyomai mikor, s mennyiben — vagy egyáltalán valamikor is képeztek egy egységes Rákóczi-hagyományt?¹³ A „nem” válasz természetesen biztos s könnyű lehet mind az

¹¹ Márki: II. Rákóczi Ferenc III. köt. 717—718. (Márki az I. kötetet ajánlotta Thaly-nak — aki még ekkor élt —, majd a II. és III. kötetet Thaly emlékének. Vagyis háromszoros ajánlásról van ez esetben szó!)

¹² Vö. erre: *R. Várkonyi Ágnes*: i. m. Ugyanezt a források által is igazoltan mondja el Szekfű később a vita során „Mit vétettem én” (Bp. é. n.). Továbbá: Szekfű Gyula — Riedl Frigyes 1913. I. 25. MTAKK. Riedl Frigyes ekkor az Akadémia Könyvkiadó Bizottságának titkára. Szekfűt — még néhány évvel korábban egy tervezett XVI. századi erdélyi közigazgatástörténeti tanulmánnyal — Mika Sándor protezsálja nála. A száműzött Rákóczi megírásának idején a Riedl Frigyeshez írott Szekfű-levelek a munka születésének körülményeiről igen sok historiógráfiailag érdekes mozzanatra világítanak rá. Vö. Szekfű leveleit MTAKK és Riedl válaszait Szekfűhöz. EKK. Riedl a későbbi vitában Szekfű védelmének egyik fő szervezője. (Vö. erre az előbb idézett leveleket, s ezen kívül *Dénes Iván*: Az utolsó ál-kuruc felkelés. Valóság, 1974 . . .)

¹³ A Rákóczi-hagyomány útjának első összefoglalása Köpeczi Bélától olvasható az *R. Várkonyi Ágnes—Köpeczi Béla* „II. Rákóczi Ferenc” (Bp. 1955) c. népszerű munkában „Az élő Rákóczi” címszó alatt (384—392). — A Rákóczi-hagyomány „szórt jellegére”, rendkívül áttételes társadalmi töltésére az utóbbi másfél évtized zenetörténeti, irodalomtörténeti napló

első, mind a második kérdésre. De e nemzeti hagyomány — s mint minden hagyomány, olyannyira különböző-jelentésű hagyomány — kultusszá merevítése csak akkor bontható fel a valós társadalomtörténeti s társadalompszichikai elemekre, ha e fáradságos, s talán nem is mutató kutatómunka — kapcsolódva az álkuruc kultusz delelőpontjának beható tárgyalásához — egyszer gazdára talál. Ennek elvégzéséig a zenetörténeti, a néprajztudományi s az emlékiratirodalom jelezte sokszínű Rákóczi- s kuruc-hagyomány mindig is ki lesz szolgáltatva a kultuszra amúgy is könnyen hajló — s a történészek egy része által természetesen táplált — hazai közgondolkodásunk spontán mechanizmusának . . . — Hagyomány és kultusz . . . A kettő állandó keveredéséből, egymást vonzó együttéléseiből Szekfű csak az utóbbit látta! . . . De amikor ezt leírjuk, azonnal fel kell tennünk magunknak a kérdést: e kettősség társadalom- és eszmetörténeti fejlődéséből vajon a maga korában mennyire kevesen, s azok is elszigetelten értettek meg valamit, s vajon nem ez képezte-e a legújabbkori magyar eszmetörténet legtöbbet vitatott s ezzel egyáltalán nem arányosan tisztázott problémáit? A jogos kritika vonzza az újabb jogos kérdéseket . . . Elmarasztalók lehetnek mind a legjelentősebb magyar polgári történétíróra, de — nem kevesebb joggal — a kritikát gyakran elsősorban fülbemászó mondatokra építő késői történétírásra is.

S A száműzött Rákóczi eszmetörténeti előzményeihez tartozó kérdésszálakat követhetik a munka *szakmai*-módszertani tanulságokat kínáló apróbb elemei.

Az ún. szellemtörténeti megoldások keveredése a hagyományos filológiai-kritikai eljárásokkal mennyiben járult hozzá a Rákóczi-korszakról kialakult történeti kép egyes vonásainak újrarajzolásához? Vajon az apró, kis ténykérdéseknek a korábitól eltérő módszerű tárgyalása mennyiben függ össze a koncepció belső logikai rendjével? Csak a példa kedvéért szeretnénk arra a látszatra kis eltérésre utalni, mely a két, egymáshoz személyileg, sőt felfogásban is közel álló történész, Károlyi Árpád és a fiatal Szekfű Gyula értékelésében található a francia diplomácia megítélésében, illetve XIV. Lajos bécsi diplomatája, Gremonville kijelentéseinek interpretálásában, s hogy láthassuk: az értelmezés eltérő módja mennyire lehet a koncepció szerves alkatrésze. Abban, hogy a francia diplomata a magyar összeesküvés leleplezése után a császár előtti hódolásokor örömet fejezi ki a magyar összeesküvők letörése felett, Károlyi Árpád nem lát mást, mint a XVII. századi diplomácia szokásos fordulatát; mondván, hogy e helyzetben az összeesküvőket bátorító XIV. Lajos nem tehetett mást. . .¹⁴ A fiatal Szekfű (pontosan három évtized múltán) ugyanezt már beilleszti a Napkirály egész franciaországi külpolitikai elképzelésébe. A formailag teljesen korrekt Károlyi-állásponttal (hiszen biztos, hogy XIV. Lajos nem örült Zrínyi és társai kivégeztetésének) szemben a kijelentésből azt a következtetést vonja le, hogy a franciák csak a Habsburgok háta megettéi politikai erőt s eszközt láttak az összeesküvőkben.¹⁵ Miért nem

irodalma hívja fel a figyelmet inkább. Vö. erre: *Vörös Károly*: A Rákóczi-nóta dallamának egy ismeretlen változata (Klly. a Zenetudományi tanulmányok VI. kötetéből). „Mindennapi” Horvát István pest-budai naplója 1805—1809 (Bp. 1967).

¹⁴ *Károlyi Árpád*: Tököli a legújabb világításban (Budapesti Szemle, 1883 — újra kiadva: Néhány történelmi tanulmány Bp. 1930. Hivatkozás e szerint) 479—480. Károlyi Árpád itt Klopp, német-osztrák történész magyar-ellenes beállítottságú munkájával vitatkozik (*Onno Klopp*: Das Jahr 1683. und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz, 1699. Graz. 1882.)

¹⁵ Az osztrák történétírás egyik kedvenc tétele volt annak bizonygatása, hogy a franciák csak eszközt láttak a Habsburgok hátában nyugtalankodó magyar politikusokban. Ezzel — az

a Gremonville elhangzott mondatait teljesen helyesen értelmező Károlyi jut el a helyes történeti összefüggés felismeréséhez, s miért az a Szekfű, aki a kijelentést, mint érvet támadható összefüggésben idézi ugyan, de a szószerinti szövegösszefüggések mögött a messzebbfutó szálakat is felfejtve értelmezi XIV. Lajos üzenetét, s joggal mutat arra rá, hogy egy olyan abszolút uralkodó, mint Lajos, végeredményben ugyanazon elvek alapján törte le korábban saját országán belül a főnemesi ellenállókat, mint azt Lipót tette a magyarokkal.¹⁶ A forráskritikai módszer eltérő volta mennyire illeszkedik szükségszerűen, — vagy csak véletlenül (?) a történeti koncepcióba? S miért lesz Károlyi álláspontja az egyik szakmai tartópillér az osztrák történetírás kritikájában, mely történetírás az osztrákok mögötti magyar—francia szövetség irreálitását hangoztatta. S szükségszerű-e, hogy Szekfű másfajta tény-elemzése és a francia szövetség csalókaságának (egyébként a korabeli osztrák történetírással egybeeső) hangoztatása szervesen egybeilleszkedjék?

De történetiszemléleti összefüggéseket áshat ki a monografikus feldolgozás Szekfű munkája és a pozitívista történetírás nagy mestere, H. Taine írás- és szemléletmódjának összevetése alapján is. Nemcsak azért vetődik fel a párhuzambaállítás lehetősége, mert tudjuk, hogy Szekfű behatóan ismerte Taine könyveit, s hogy szándékozott is cikket írni arról a nagy historiográfiai vitáról, mely Taine történetírói öröksége körül dúlt éppen az 1900-as évek elején Franciaországban, hanem azért is, mert A száműzött Rákócziban a francia udvar vagy akár Rákóczi Törökországba érkezésének leírását olvasva azonnal megjelenik előttünk Taine egy-egy leltárszerű s mégis lenyűgözően színes, mozgalmas történeti freskója az udvari életéről: szokásokról, az etiketről. Anatole France-ról írott cikkének sikere után Szekfű a Budapesti Szemle részére más „francia dolgok”-ról is akart írni. Angyal Dávidnak szóba hozza, hogy szívesen írna az „Aulard—Taine ügy” újabb fázisáról, Cochin nem régen napvilágot látott munkájáról, a „La crise de l’histoire révolutionnaire. Taine et M. Aulard”.¹⁷ S egymás után olvasva „A jelenkori Franciaország . . .” rizsposos parókiákat piszkáló arisztokratáiról, vagy a Napkirály egy-egy felkelését kísérő szertartásokról írott, az udvaroncok hódolatát részletező, a főkomornyik, a főkamarás, az „öltözde nagymestere”, az „öltözőmester” szerepét könnyed vonásokkal ecsetelő oldalakat,¹⁸ majd Szekfű könyvében a Napkirály kétezer testőr, apród és muskétás által kísért temetkezési menetéről adott, az udvari cselszövésnek szálait oly finoman a politikai vonalhoz simító leírásokat, akkor a színes történeti filmekhez szokott késői olvasónak is el kell ismernie: nincs az a történeti hűséggel készített kosztümös film, mely ilyen megjelenítő erővel hozhatja közel hozzánk a XVII. századi királyi udvar hétköznapi életét . . . De vajon e hasonlóságok a megformálásban szükségszerűen párosulnak-e a hason-

---

egyébként önmagában valós — ténymegállapítással mintegy kisebbiteni akarták a magyar nemesi ellenállás belpolitikailag indokolható voltát, egyszerűen a franciák európai politikájának meghosszabbításaként láttatni csak a Habsburg-ellenes mozgalmak történetét. — A kérdés aktuálpolitikai háttere mind a „rebellisek dolga”, mind a francia szövetség terve miatt egyértelmű volt a Monarchia mindkét felének történeti irodalmában. — Erre a Károlyi-tanulmány néhány passzusa is félreérthetetlenül utal („nekünk magyarok”-nak mai álláspontja és Lipót ill. XIV. Lajos történeti megítélése közötti összefüggés: 458; Tököly megítélésében annak szerepe, hogy valaki több száz évek előtte „vérünkbeli való vér” volt — 462; stb.)

¹⁶ *Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi.* Bp., 1913. 10. (A továbbiakban a munkára csak a szöveg-közi lapszámmal történik hivatkozás.)

¹⁷ MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1910. XII. 19.

¹⁸ H. Taine, 167, 169. Taine történeti képfestő-művészetére vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetiszemlélet. Bp., 1970. 165—166.

lósággal a történetírói módszerben, s ha igen, mennyiben? Mélyebb egyezéseket tudunk-e kimutatni, mint a megjelenítőerőhöz oly fontos korhű hangulati elemeket adó forráscsoportok illetve a forrásokban az elejtett apró megjegyzések sziporkázó felhasználása közötti hasonlóság? Vajon mindez együttjár-e, s mennyiben annak a szemléletnek interpretálásával, mellyel Taine nézi a XVIII. századot, s ezen elemek mint helyezhetőek el a Taine-életműből a századelőre már tudatosan különböző elemeket kiemelő irányzatok között.

Tovább is szaporítható kérdések, kérdőjelek, melyeket A száműzött Rákóczi beható elemzése állít a mű s az azt követő vita historiográfiai s eszmetörténeti feldolgozásával szemben. Jelen témánk keretében, amikor elsősorban módszertani kiindulóponttal szeretnénk a történetírói értékítélet- és koncepcióalkotás mozzanatait Szekfű történetírásának elemzésével mélyebben megismerni, tárgyalásunkat néhány kérdéskörre korlátozzuk: a Rákóczi-könyv megírása közben mennyiben szilárdul tovább Szekfű koncepciója a magyar történetírásról, s ezután: mennyiben kapnak erősebb hangsúlyt a nemzeti történelem újabb kérdései.

Historiográfiai nézetek és politikai ideológia

„Közelebbről nézve nem is olyan csúnya, mint hírlik róla. Csak a képei rosszak” — írja Szekfű még a Rákóczi-könyv gondolatának felmerülése előtt egyik levelében Márki fentebb érintett Rákóczi-monográfiájáról.¹⁹ Egy évvel később viszont A száműzött Rákóczi írása közben már nekiront Márki történetírói módszerének. S a kritika nem egyszerűen forrásbázis, vagy forrásfelhasználás, adatok vagy összefüggések helyesbítésére, kiigazítására irányul, hanem azon „távlati csalódás” ellen, melyet Márkinál — mint Szekfű írja — „az úgynevezett Rákóczi-kultusz” okoz.²⁰ Úgy tűnhet, hogy a Márki-kritika kiváltója egyedül a szakmai normákat mindenek elé helyező fiatal tudós szakmai kifogása a Rákóczi-kultusz szellemének a történész-munkába beszivárgása ellen. Márki — írja Szekfű — a Rákóczi iránti „tiszteletből, nem hajlandó felismerni a szegyénteljes helyzeteket, (azaz az emigráns Rákócziét — G. F.) s hogy úgy mondjuk, ugyanazon a szemüvegen át nézi a dolgokat, mellyel Rákóczi áltatta önmagát.” (Uo.) A történet-tudomány értékítéleteinek, a tudományos megközelítés lehetőségének feltétele a kultusz okozta torzulásoktól azonban csak az egyik ösztönző tényező Szekfű történeti gondolkodásában a kultusszal történő szembefordulásra. Ez a szakmai indíttatás magával vonja, együtt mozog Szekfű koncepciójában a bécsi Staatsarchivnak a mindenkori törvényes király iránti alkotmányos tiszteletével, mely az oly sokféle szakmai és aktuális politikai csomópontokhoz is kötődő szálaival bécsi évei alatt fokozatosan épült s erősödött. E felfogás hatásáról és érintkezéséről a kultusz elleni bírálattal, maga is világosan beszél éppen egyik Márkit kritizáló részben. Márkinál ugyanis a „Rákóczi cultus inspirálta költői felfogás”-nak tudja be azt, hogy ő Rákóczi biográfiájában az egyik fejezetnek „A magyar—török—spanyol szövetség” címet adja. Holott — mondja Szekfű — épp ebben az időben „Magyarország törvényes királyával egyetértésben osztatlanul harcolt a török ellen . . .” Vagyis: az ország „törvényes király”-a (a Habsburg császár) képviseli Magyarországot, s nem beszélhetünk az emigráns Rákóczi diplomáciai terveiről,

¹⁹ OSzKK. Szekfű Gyula—Thallóczy Lajos 1912. VIII. 3.

²⁰ A száműzött Rákóczi. 350.

szövetségest kereső akcióiról, mint „a magyar” szövetségről. Az már azután az ostorozott történetfelfogás szakmai gyengeségéről alkotott ítéletét — s e szakmai gyengeség és a szemlélet ismétlődő egymásmellékerülését — erősítette meg Szekfű szemében, hogy Márki elhallgatja a tényt: formális szövetséget valójában sem a törökök, sem a spanyolok nem kötöttek sohasem Rákóczival. (Uo.)

És a Márki történetírásának gyengéiről adott fejtegetésekben érvényesülő kimondottan szakmai, valamint szemléleti és aktuális jelentéssel is bíró kritikai elemek összefonódása adja Szekfű híres — vagy nyugodtan mondhatjuk: hírhedt — Thaly elleni támadásának alapanyagát. Filológiai akribiával akad fenn azon a tényen, hogy noha Thaly jól tudott latinul, a forrásban álló „sexdecim”-et nem tizenhatnak, hanem hatvannak fordítja. Ez nem lehet merő véletlen — mondja —, hanem Thaly ezáltal a rodostói kolónia jelentősebb voltát igyekszik kimutatni. — A kritika, hogy e filológiai „tévedésnek” ilyen határozottan megmutatja „ideológiai-politikai” alapjait — világos és finom érzékre vall. A bírálat azonban nem marad a filológia mezején, abban nemcsak az hangzik el, hogy Thaly „sohasem ment át módszeres iskolázáson”, vagy hogy „methodikai kételyektől teljesen mentesen” írt, hanem megcsendül az az ideológiai érv is, mely tulajdonképpen a Thaly-kritika alapmotívumát adja, hogy ui. Thaly „a múltban politikai és költői ideáljainak visszavetített képét” kereste. Sőt, mindezt összeköti aktuális utalásokkal is. Az ugyanis, hogy Thaly elfordulását a komoly szaktudománytól attól az időponttól datálja „mióta állami hivataláról lemondott (371. l.)”, Szekfű részéről már majdhogynem kimondatlanul a korabeli politikai frontokon való elhelyezkedést is jelent. Thaly „politikai ideálja Rákóczi Magyarországa volt, s ezért küzdött, tekintet nélkül a megvalósulás lehetőségére” — írja. Az ellenzéki függetlenségi politikai program követésének szemrehányása már nemcsak Thalynek mint történésznek szólt, hanem Thalynek, a Függetlenségi Párt egyik (volt) vezéralakjának. Mint ahogy Rákóczi íródeákjának műveit sem csupán tudományos tévedések miatt tartja „költeménynek”, hanem azért is, mert azokat „kurukeservből és saját politikai vágyódásból” írta. A szaktudós felháborodása összekötődik tehát már Szekfűben kora politikai kérdéseivel.

Az összefonódás erősségét látva, arra gondolva, hogy a fiatal historikus mennyire tudatosan felmérte egy XVIII. századi, lényegében filológiai jellegű előkészületekre támaszkodó művének historiográfiai helyét, fel kell tennünk a kérdést: vajon miért vezetett az életpályán a *szakmai-kritikai kiindulás* ilyen egyenes ívvel a 67-es alkotmányos felfogás *politikai alapállásához*. Hiszen a katolikus szellemben neveltetés, a bécsi környezet önmagában még nem kellett, hogy ezt eredményezze. Véletlen talán, hogy a maga történész hivatását és ugyanakkor a társadalmi-politikai kérdések megválaszolásának igényét, s a hivatás és ez igény magas szintű betöltését magától együtt követelő fiatal történész nem a koalíciós pártok valamelyikének, vagy éppen a függetlenségi programja mellett horgonyzott le? Nem, semmiképpen sem volt véletlen, mint ahogy a Függetlenségi Párthoz köthető koncepció Thaly és Márkin kívül senkit nem tudott magához kapcsolni a történettudományból a századelő Magyarországn. S hogy Thaly munkásságában milyen volt a szakmai hivatás és a társadalmi kérdések megválaszolásának igénye közötti összhang, arra már választ adott a Thaly pályáját tárgyaló történetírói monográfia.²¹ S hogy mindez mennyire bevallottan is közös nevezőre hozhatatlan volt Márkinál — arról legjobban korábban idézett saját szavai beszélnek. — Szekfű mindenesetre végiggondolta és felvetette ezt az igényt, s annyit észrevett, hogy

²¹ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Epest. 1961.

a hazai történetírás korábbi vezéralakjaitól — Szalay Lászlótól, Salamon Ferenc-től, Szilágyi Sándortól — eltérően a Thaly Kálmánt a csúcsra emelő függetlenségi kultusz időszakában háttérbe szorult az *újat kereső*, s előtérbe került az *irányadó hang*. Természetesen Szekfű mindezt felfokozva érezhette a Rákóczi-korral — illetve közvetlenül előtte a török korral — foglalkozva. A kuruc kor, a Rákóczi beállítására valóban állt az a megállapítás, melyet Szekfű azután erős szubjektivitással tovább általánosít kora egész magyar történetírására: „jaj volt annak, ki az ő szélbali-kuruc felfogásától mentesen mert volna belefogni e kor (a Rákóczi-kor — G. F.) tanulmányozásába” (372.1.). Ha az expozíció túlságosan éles is, ha a kép túlságosan fekete-fehér is, a kontúrok mégis valóságok. Mert ahogy túlzás egyszerűen azt állítani — mint ahogy Szekfű állítja —, hogy a történeti kritika „Thaly erőszakos fellépése folytán” némult el, de hogy Thaly tudománypolitikai tevékenysége s műveinek hatása a kritikai hangvétel ellen munkáltak — igaz, s valós. Ma, amikor adott korok társadalmi-politikai történetének és a szellemi-ideológiai élet jelenségeinek összefüggéseiről jóval többet tudunk, mint a századelő polgári történetírása tudhatott, világosabban áll előttünk, mint annak idején Szekfű előtt állhatott: a közvetlen politikai-társadalmi okokra visszavezethető kuruc-kultusz vette hátára és növelte színpadi óriássá Thalyt, s azt a tudománytalan történetfelfogást, melyet képviselt, — s nem fordítva. Szekfű az okot és az okozatot felcserélte, de a jelenséget: a társadalom kérdéseivel elmélyülten s a tudomány fejlődése által mindig is megkövetelte kritikai, önvizsgáló módon foglalkozó történész nem találhatja meg helyét a szellemi diktatúrát hozó kultusz-szemléletben — észrevette. Hogy a történetíró Szekfű, mikor ezt végiggondolta, szakmai vagy politikai indíttatásból írta le? A kérdés értelmetlen: bármennyire csak szakmai felháborodásból pattant is ki talán az első szikra, került papírra talán az első kurta megjegyzés, — amint az megfogalmazódik, gondolattá formálódik, maga is politikummá válik. Akárhogy is vélekedjék erről maga a tudós . . .

Szakmai és társadalmi-politikai kérdések összhangjának keresése fordítja tehát Szekfűt szembe a Thaly történetírásával. Nem a filológiai-kritikai tévedések Thaly munkáiban, s nem is a Thaly politikai szereplése. Az előbbi soha nem lehetett eléggé ingerlő az ilyen súlyú és hangvételű kritikájára, az utóbbi távolabb állott Szekfűtől, hogyszem a magyar történetírást féltve, ahol csak lehetősége nyílik, Thaly történetírói corpusába csipkedjen. Ha csak a Rákóczi-kutatás historiográfiai képét akarta volna újrarajzolni, akkor, mint azt a könyvet az Akadémiában javasló Riedlnek ígérte, az írás előtti hetekben,²² megmaradt volna egyszerűen a Thalytól eltérő Rákóczi megformálásánál. A magyar irodalomtörténet finom kritikai érzékéről híres professzora nyilván sokmindent megértett a szerző szándékából, amikor Szekfű a könyv írása közben a majdani címet keresve azért nem találja jónak a „költői” „Bujdosó Rákóczi” kifejezést, mert ő „a témát a Thaly-féle hagyományoktól *mentesen*” (kiem. eredetiben) dolgozza fel.²³

S hogy a szakmai megfontolások és a politikai kötődések pillanatnyi találkozását jobban szemügyre vehessük, röviden ki kell térnünk a Szekfű-munka koncepcionális kérdései közül elemzésünk szempontjából talán a legfontosabbra, az emigráció és a nemzeti történelem fejlődésének összekapcsolására felfogásában.

²² MTAKK Szekfű Gyula — Riedl Frigyes 1913. I. 25.

²³ Uo. 1913. VI. 2.

A „bekövetkezett” jelen, mint a múltbéli „realitás” mércéje

A száműzött Rákóczi lapjain többször is visszatérő gondolat: a Rákóczi-emigráció kapcsán valami általánosabb érvényűt mondani a magyar történelem számára az emigrációról. A közönségnek az első olvasáskor feltűnhetett, hogy Szekfű több helyen félreérthetetlen utalásokat helyezett el *általában* az emigráns sorsra, az *emigráció történelmi megítélésére*. Az, „*hogy Bethlen Gábor Erdélyországnak neve most szerencselovagok és félvilági hölgyek reményeinek vált czégérévé*” a Hotel de Transylvanie megalapításával, „*a száműzetéssel járó nyomorúságok természetes következménye volt . . .*”²⁴ — írja. „*Az emigránsok tipikus hibájába estek Bercsényiék, amikor idegen segítséggel akarnak Magyarországra betörni: . . . azt hitték, hogy Magyarország most is melléjük fog állni*” (78). S ugyanezt még nyiltabban fogalmazza meg, mikor a Rákóczi-könyv megírásának előzetesen kialakított koncepciójáról egyik levelében szól: „*A czél volna — írja — Rákóczi diplomáciai törekvéseinek, s ezek ellensúlyaként az általános európai helyzetnek előadása, amelyből kiderül: hogy Rákóczi akkor már igazi emigráns volt, akinek terveit és fáradozásait a reális viszonyokon megtörték*” (kiem. tőlem — G. F.).²⁵ Ugyanígy általánosítva szól az emigránsok elszigeteltségéről, a külpolitikai helyzet tipikusan rossz megítéléséről, hogy azután a végkövetkeztetésben kimondja: „*Minden száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az ot-tani új rend a régi rend embereinek nem tudja többé hasznát venni és eltávolítással kénytelen könnyíteni magán.*” (336. l.)

Az emigráció nemcsak hogy politikailag s erkölcsileg bizonyos zülléshez, tévutakhoz vezet, de léte, szervezett politikai működése önmagában is szemben áll a nemzeti fejlődéssel. Szemben áll, „*a köznek haszontalan*” — ahogy Szekfű mondja — mert — s számunkra az indokolás a figyelemreméltó — az általa képviselt politika, a felkelés elbukása, illetve „*az új rend*” már megokolása is, miért kell kívülre, emigrációba vonulnia. S az emigráció ezen általános célbavételének, valamint az emigráció szembeállításának a nemzeti fejlődéssel két lényeges alapmotívumát emelhetjük ki a történetíró felfogásában.

Az egyik általánosabb, s a történetírói értékeléssel áll összefüggésben. Szekfű „*történelmi képleté*”-ben ugyanis minden lejátszódott történelmi esemény beilleszkedik a nemzeti fejlődés menetébe, még a szabadságharc is, melyet a nemzet érdekében elkerülhetetlennek tart; csak egy pont van, mely Szekfű történetírói mércéje szerint elfogadhatatlan: az alkotmányos kereteket felrugó trónfosztás. Az alkotmányos monarchia, mely Szekfű szeme előtt 1913-ban még jól működni látszott, a nemzeti fejlődés egyetlen, szilárd biztosítójaként élt előtte Magyarország újkori történetében. A két nagy „*katastropha*” (ahogy 1849-re utal Szekfű Rákóczi-könyvének befejező fejezetében), a két trónfosztás — s ezek, szerinte logikus folyományaként: a két emigráció — mindig is idegen volt szemében attól a fejlődéstől, mely valós mederben vitte előre a magyarságot.

És itt a hangsúly a „*valós*” kifejezésen, illetve annak értelmezésén van. Szekfű számára ugyanis a bekövetkezett események képezik a történetírói mércét. Sarkítva: a történelemben annak volt igaza, akit a történelem későbbi fejlődésével igazolt. Itt kötődik jelenéhez a történetíró mértékállítása. Mert Szekfű kiindulva a 67-es államkonstrukciónak egyedüli realitásából (mely az 1906—1910-

²⁴ *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. 33. A továbbiakban a munkára való hivatkozás csak a szövegben, oldalszám-megjelölésével történik.

²⁵ MTA KK. Szekfű Gyula—Riedl Frigyes 1913. I. 15.

es koalíciós kísérlet bukása után még inkább az egyetlen járható útnak tűnt szemében) a nemzeti történelemben azt tartja igazolhatónak és elfogadhatónak, ami a magyar történelem folyamán a kiegyezésben megfogalmazott elvek mintegy „előtörténetét” képezheti. Mint minden „előtörténet”, természetesen ez a belső logikai építmény is egy alapvető hibával rendelkezik: megfelelnek arról, hogy az a későbbi jelenség, melynek „előtörténetét” vagy melynek „előzményeit” rendezzük sorba, soha sem a jelenségek egyik típusából, hanem a különböző pólusú irányzatok, felek összeütközése, egymásbaötvöződése, újabb elemek kiválása révén alakul ki. Ha a történetíró kiemeli pl. 1867-ből az osztrák és a magyar fél közötti kiegyezés tényét, melynek mintegy antipólusaként meredezett az 1849-es emigráció a kiegyezést követő években, s ezt a kiegyezést a magyar nemzeti fejlődés egyetlen reális útjaként fogja fel, s mindehhez történeti párhuzamként megtalálja 1711-et, akkor az 1711 megítélésében lényegében a jelenéhez vezető út vélt realitása (azaz 67) lesz a meghatározó. S ahogy a 67-es emigráció is a *reális* (azaz *megvalósult*) álláspont tagadásaként jelenik meg, ugyanígy a Rákóczi-emigráció sem jelent számára többet, mint a „szerencsétlen” politika folytatását. Ahogy Szekfű mondja: a száműzötteknek az otthoni új rend már nem veszi hasznát. (36. l.) Csak éppen arról feledkezve meg, hogy azokhoz az „alkotmányos” engedményekhez, melyeket 1711 vagy 1867 után királyától a magyar uralkodó osztály megkapott, ahhoz szükség volt a korábbi erőfeszítésekre is. Hiszen véleményünk szerint Bercsényi vagy Rákóczi álláspontjukkal, emigrációjukkal ugyanúgy szükséges „alkotó”-i Károlyi Sándor 1711-ének, ahogy Kossuth 49-e és emigrációja Deák 67-ének.

E történetírói felfogásban kétségtelenül a hivatalnok-polgár konzervatív mindenkori rend-tisztelete tükröződik, mely történeti végiggondolásban a maga belső logikája szerint szükségszerűen vezetett a mindenkori elfogadott, megvalósult belső rend formája iránti lojális értékeléshez. A történetírói magatartás társadalmi-politikai töltése és a történeti megközelítés normája végeredményben ezáltal kerülnek belső szinkronba. Az alkotmányos rendben, s annak szervezetében, az állami adminisztrációban elhelyezkedő s helyét megtaláló, a maga szolid hivatalnok-életét élő, a fizetési ranglétrán az évek szorgos és szakszerű mindennapi munkájával emelkedő hivatalnok a történetírói normatívákban, a történelemtől — és a nemzete történelméről — alkotott koncepciójában is keresi, s meg is találja az elveivel egybevágó megközelítési módot; s ennek segítségével a nemzeti történelemben az ideálhoz vezető fejlődési vonalakat.

1913-ban, A száműzött Rákóczi megírásakor a szekfűi álláspontnak van azonban egy másik, konkrétan a pillanatnyi politikai helyzet tarkaságában nagyon is meghatározó alapszíne, s ez a mindenkori emigrációnak most már a Rákóczira — illetve kimondva-kimondatlanul Kossuthra, a Kossuth-emigrációra — vonatkoztatása. A könyv minden politikusabb szemmel látó olvasója tudta: a Rákóczi- és Kossuth-kultusz a századfordulón majdhogynem azonos gondolati s érzelmi momentumokat tartalmazva szinte egybeolvadt, s akik Márki említett Rákóczi-monográfiáját átlapozták, ott szösz szerint olvashatták Rákóczi és Kossuth történelmi szerepének szoros összekapcsolását, s mindkét szabadsághős emlékének nagy jelentőségét a hazafias gondolkodásban. Csak az előbb mondottakra gondolva is érezzük: a fentebbi levélben is említett „reális viszonyok” azok, melyek Szekfű történetírói mércéjén a határvonalat képezik, s mivel e mérce egységei a megtörtént és történetileg bekövetkezett által igazolt és szemében egyedüli útként bizonyított lehetőség szerint szabattak ki, minden, ami e reális — azaz az itthoni — fejlődésen kívül történik, az a nemzet számára mindig az irrealitást jelenti.

Ez a történetírói elv, ez az általános koncepció adja alapját az 1711 és az 1849 utáni emigráció együttláttatásának. Mert Szekfű A száműzött Rákócziban nem mondja ki, hogy csak az emigráns Rákócziról beszél, de párhuzamai, általánosításai révén munkája a már kihalt, de az 1900-as években még mindig aktualitással bíró Kossuth-emigrációról is szól. Levezésében azután egy helyen kiugrik az árulkodó mondat, melyből kiderül: az eredeti szövegben igenis ott állott a párhuzam a fejedelem száműzöttsége és Kossuth turini remetése között.²⁶ Részben ezzel az aktuális párhuzambaállítással is magyarázható, hogy Szekfű könyvében olyan, kora nemzeti problematikájába szántó kérdésekre keresi a választ a XVIII. századi magyar történelemben, mint „ki volt valóban a nemzet akaratának végrehajtója” (azaz a békességet kötő Pálffy és Károlyi, vagy az emigráns Rákóczi). (81. l.) S ezzel magyarázható, hogy Szekfű nem az emigráció, hanem az itthonmaradt *magyarok* (s hogy magyarok, az igen lényeges Szekfű gondolatmenetében) mellé áll, a kérdés megválaszolásakor: A nemzet sorsa és az emigránsok szétváltak egymástól. Mint mondja: „az emigránsok és a nemzet között mély űr nyílt meg . . .” (83. l.) A magyarság az által fejlődött és haladt tovább a maga útján, hogy a kurucok visszatértek mindennapi munkájukhoz, s amikor az emigránsok megkísérlik újra felkelésre hívni a nemzetet, akkor „Rákóczi nevére a magyarság mozdulatlan maradt . . .” (88. l.) (Sőt, a Rákóczi névvel Erdélybe a törökök oldalán betörő emigránsok ellen a parasztok még vasvillára is kelnek.) S itt a magyarság és az emigráció által kínált választás mögött a koncepció kettős alapozottsága ismét érezhető: egyrészt a kapcsolat a XVIII. és a XIX. századi emigráció között, másrészt a történeti tanulság: nem az emigráció (azaz az 1849-es), hanem a békességet (azaz a kiegyezést) kötők magyarsága képezi a nemzet fejlődésének reális útját . . .

A történetíró nemzeti hivatása

Az a tény, hogy a Száműzött Rákóczi alapkonceptiója ennyire általában az emigráció és a nemzeti fejlődés reális útjának szembefordítására épül, az ellentétek ilyen kiélezésének szellemében fogant, s hogy ezt Szekfű ennyire nyíltan be is vallja könyvében, s hogy bizonyíthatóan eredetileg a Kossuth-emigrációval vont párhuzam is a szövegben állott, mutatja: 1913-ban, A száműzött Rákóczi írása közben Szekfű történeti látásmódjában a korábbiakhoz képest a nemzeti történet kérdései erősebben kötődnek a jelenhez. Nyíltabban, bevallottabban. Most már nemcsak jegyzetekbe rejtett mondatokba bújtatva. Szekfű belső logikája szerint teljesen érthető, hogy felfogásában a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció (azaz 1711 és 1867) megítélése között szoros kapocs létezett. Félreértések elkerülése végett azonban azonnal ki kell e megállapítást egészítenünk: nem arról van szó, mintha Szekfű fejében élt volna egy előre elkészített „séma” a történeti vonatlatok húzódására vonatkozóan, s azt alkalmazta volna először a középkori társadalomtörténetre, majd a közigazgatástörténeti problémákra s végül a XVIII. század első

²⁶ Riedl Frigyes volt, aki ezt kihúzni javasolta, valószínűleg épp azért, mert Riedl a tudományos érvrendszerbe nem akarta a politikai aktualitást belekeverni. Szekfű hagyatékából (EKK) érdekes módon hiányzik az erről szóló Riedl-levél, viszont ránk maradt Riedl Frigyes hagyatékában az erről valló Szekfű-levél (MTAKK. Szekfű Gyula—Riedl Frigyes 1913. IX. 15.) Riedl egyébként a vitában írott Szekfű-válaszból is javasolta törölni a célzást a Kossuth-kultuszra. (EKK. Riedl Frigyes—Szekfű Gyula é. h. n.)

feléne magyartörténetére. Sokkal inkább a magyar történelemről alakuló koncepció folyamatáról van szó. Egy átfogó koncepció elemeinek lassú, konkrét témák feldolgozása során bekövetkező kikristályosodásáról. Az anyagot e kristályokhoz természetesen a magyar történelem egyes szakaszai szolgáltatták, tehát a koncepció valós szakmai kérdések szakszerű történeti elemzésein alapultak, de a kristályosodás csomópontjait s e csomópontokat szerkezetileg szilárdító kötőszálakat a történetíró az 1910-es években ért szellemi s politikai hatások formálják.

A következő kérdés már csakis az lehet: mely külső körülmények okozták, hogy Szekfű gondolkodásában az említett módon mind erőteljesebbé váltak a koncepció vázát képező történet-politikai elemek? Illetve: miért tárja fel munkájában is mind nyíltabban (s a következőkben még inkább) felfogásának a jelenhez kötődő szálait?

A válaszadáshoz szükséges visszanyúlni — ha csak említésszerűen is — „a bécsi magyarok”-hoz, a Thallóczy-körhöz illetve azoknak a magyarság Monarchián belüli helyéről alkotott felfogásához. Mint azt éppen egy, Szekfű hagyatékában, s feljegyzésével ellátva fennmaradt Thallóczy-elaborátum is mutatja: a bécsi magyarok körében a magyar nemzeti „sorskérdések” tárgyalása már messze túlment a hazai függetlenségi és 67-es koncepció szembeállításának látóhatárán; ott a magyar állam egésze — függetlenségi és munkapártostul — megrendülésének veszélyét érzékelték a Balkán-háborúk után. S ez a nemzeti program, mely a környező önálló szláv államok megalakulásának, a hazai nemzetiségek várható — illetve jól érzékelhető — mozgalmának következményeit felmérni kívánta, a belső perpatvarokban a veszély észrevételének elodázását látta. Szekfű mindebből igen sokat apperenciált gondolkodásában. Mindenekelőtt azt a bécsiek politikai „hivatásával” is együttjáró történetírói magatartást, mely a történetíró gondolkodása vezethető motívumának *nem valamelyik párt, hanem a nemzet* politikai érdekeit tartotta. S hogy a fiatal beváltáros, aki egyáltalán nem vádolható Tisza- vagy mungó-barátsággal, miért mégis a *függetlenségi* s a koalíció politikájához kapcsolódó szellemi irányzatokat piszkálja kisebb-nagyobb szúrásokkal? Mert őket tartotta — Bécsből tekintve — a *legkevésbé képesnek arra, hogy a nemzet általa gondolt érdekeit képviselje*. Az pedig érezhetően, hónapról hónapra fokozódva böszítette, hogy a hazai közönség előtt a rövidlátó, de nagyhangú, díszes dolmányú ál-kurucok osztogatják a magyar történelemben és a jelen politikájában a nemzeti babérok. Emlékezhetünk jegyzetere a Szerviensekben, ahol egy mellékmondatba már beszúrta: a Werbőczy kritikáját végzők is „jómagyarok” voltak.²⁷ S most A száműzött Rákóczi alapkoncepciójában is minduntalan visszacseng: a szatmári békét kötők is magyarok voltak. Amit azután a Rákóczi meghurcoltatása, a munka vitája során Ballagival szemben így fogalmaz meg: „Mindaz a sok ezer magyar, aki megbékélt a szatmári békében, mindaz, aki ott-hon maradt és verejtékezve művelte a magyar földet, az egész nemzet, a hogy élt és működött 1711 után 20—30 éven át, mindez nem igaz magyar, mindebben csak formailag van a haza gondolata, egyszóval az egész magyar nemzet rossz magyar”.²⁸ Azután egyszuszra sorolja fel az „egyoldalú kurucz felfogás” elleni érveit: hogy őt azért nevezték „hazaárulónak”, mivel „sympáthiá”-ját nem tagad-

²⁷ Vö. erre, valamint a bécsi évek szemléletformáló hatására: *Glatz Ferenc*: Szaktudományos kérdésfeltevések és történeti-politikai koncepciók. Tört. Szemle, 1974. 3. sz.

²⁸ Történelmi Szemle, 1914. 470.

ta meg „azon magyaroktól, akik a volt kuruc tábornok fegyvertársai, a tatárok kezeiből kilencezer rabot szabadítottak ki.” Ballagiék szerint — mondja Szekfű — „az igaz magyar az a kurucz volt, aki nem ismerte el a dolgok változását és tatárok sereghajtójaként volt kénytelen — jobb érzése ellenére — magyar földre lépni”. „Ez a felfogás — csattan fel Szekfű — a *nemzeti ideálok megmentésének* ürügye alatt a *nemzet szellemi kincseinek egész tömegét szórja ki* felelőtlen pazarlással, mindazon javakat, melyek az *ő mai világba áthelyezett kurucz törekvéseinek nem szolgálnak támasztékul*” (kiem. tőlem — G. F.). És a történelem eseménysorai, a nemzeti történelem hősei itt kerülnek bevallottan is a jelen „törekvései”-vel egy történeti vonalra. Most már nemcsak a kuruc időszakról, Károlyiról, Forgáchról, Esterházy Antalról és a nemzeti történelem „reális” folyamatáról, ezek egymás közötti viszonyáról beszél, hanem gyors pergéssel sorol fel az újkori magyar történelem hősei közül tucatnyit, kiket a Ballagiék hagyománykezelése kiszorít a hazafiak sorából. A Szapolyaival szemben Ferdinándhoz csatlakozó Nádasdy Tamás, a Batthyányak, Báthoryak vagy Zrínyi a szigetvári, Losonczy István a temesvári hős éppúgy áruló ezek szerint, mivel a Habsburg király „hű szolgálói” voltak, mint ahogy „az szerintük Görgey is”.²⁹ S mind a nemzeti hagyomány-sor ilyen időbeni kiszélesítése a XVI.-tól a XIX. századig, sőt jelenéig, mind pedig a „sem nem kurucz, sem nem labancz” történeti vonal vélt megtalálása, az, hogy Szekfű a maga részéről egy „egyszerűen magyar nemzeti, minden nemzetit átfogó felfogás” érvényrejuttatását akarja, mindez kétségtelenül nem szakmai, hanem a már említett, korából nyert aktuális kiindulópontokba kapaszkodik.

A történetíró belső szándékai érlelődésének rekonstruálására természetesen minden forrás kevés, illetve a filológiai-logikai érvek, vagy akár a szerző saját megnyilatkozása is nagy bizonytalansági tényezőket. Szekfű mind „politikusbabá” válásában, saját munkájával szembeni ilyen igényeinek fokozódásában nagy hajtóerőt jelentett szakmai-historiográfiai ismeretanyagának bővülése, az, hogy mind a két első témájának feldolgozása közben, mind A száműzött Rákóczi írása közben a köznemesi történeteszemléletnek a függetlenségi párti programokhoz antikizált szakszerűtlenségébe botlott. Timon Ákos, a Werbőczyánus irodalom, rövidlátó nemzeti álláspont a közjogi irodalomban, thalys szakszerűtlenségek és nagyhangú magyarkodás a kuruckori irodalomban. De hipotézisünkben valószínűleg nem megyünk túl messzire, ha azt állítjuk: a természetes „mennyiségi felhalmozódás” mellett a *nemzeti problematika* mind égetőbbé válása, s ennek *felismerése döntően hozzájárulhatott, hogy Szekfű mind határozottabban fogalmazza meg történeti tanulmányainak korához szóló aktuális mondanivalóját*. Ez hajtja, hogy már Rákóczi sorsának megítélésében is végső soron a nemzeti kérdést tegye meg mércéül, ez, hogy Rákóczi, illetve az emigráció története már a megírásakor a nemzeti történelem egész újkori menetébe illeszkedjék, s ez, hogy majd a vita során nyíltan is vállalja az újkori történelemről alkotott felfogásának a jelen kérdéseikhez kötődését. A történetíró úgy érezte, hogy „hivatása” a nemzeti fejlődés egészéről kora számára beszélnie. Hogy a szándék önmagában indokolt és már történetírói méretű volt — semmi kétség. Hogy a tett hatása s eredménye milyen volt, vagy volt-e — azt az utókor, s a bekövetkező események döntötték el.

²⁹ Uo. 471.

Történetírói értékelés és magyarázat

Az elemzés azonban nem elégedhet meg egy történetírói életmű, vagy csak akár gondolat-töredék rekonstruálásakor, értékelésekor sem azzal, hogy kimutatja: milyen szálak kötik a történetíró, az alkotó gondolkodását, elképzeléseit kora politikájának, közgondolkodásának áramlataihoz. Azt is el kell mondania, s a mérlegre kell helyeznie, hogy az elemzett koncepció, most már szinte függetlenül annak politikai-közgondolkodásbéli funkciójától, mennyire tartalmaz valós elemeket. Így például a jelen esetben a szekfűi munka tárgyalásához szorosan hozzátartozik annak leszögezése is, hogy A száműzött Rákóczinak nemcsak a tényeket leíró részei, hanem az emigrációs életre, az emigrációra vonatkozó legfeltűnőbb és legélesebb általánosításai is igen sok helytálló megállapítást tartalmaznak. Hiszen az emigrációs sors, az otthoni fejlődésből kiszorult politikus sorsa, gondolai valóban szükségszerűen vezet a történelem tanulsága (tegyük hozzá: nagyon is felismert lehetőségeket nyújtó tanulsága) szerint „tervkovácsolásokhoz” (85. l.) — hogy Szekfű szavaival éljünk. Szükségszerűen együttjár azzal, hogy az aktív politikus korában képviselt korábbi társadalmi-politikai programnak az emigráns nem látja már oly biztosan egyetemesebb politikai kontúrjait. S valóban az emigrációs sors „szerencsétlensége” (mely jelzőt Szekfű oly szívesen használja száműzött Rákóczijának neve előtt) egy sor olyan politikai lépésre kényszerít, melyeket a mozgalom fénykorában talán sohasem tett volna meg annak bukott vezére. Jó megfigyelések alapján írja le Szekfű is Rákóczi sorsának és emigrációs politikájának ellentmondásosságát. Hiszen bármennyire is kevés annak lehetősége, hogy részletekbe bocsátkozzunk, arra mindenképpen utalnunk kell: Szekfű Rákóczi sorsának tragikusságát sokkal mélyebben és őszintébben állítja elénk, mint előtte bárki. Azt, hogy Rákóczi rosszul mérte fel a nemzetközi viszonyokat az emigrációban — ténykérdésnek tekintjük, s történeti irodalmunk³⁰ ma is elfogadja; vagy azt, hogy mindent megpróbált az erdélyi fejedelemség elnyeréséért — szintén tény.³⁰ De így folytathatnánk Szekfű megállapításaival az emigrációs sorsra vonatkozóan: hiszen teljesen helytálló, hogy a politikus az emigrációban mindig könnyebben keveredik kalandorok játszmáiba, hogy játékszerévé válik a nemzetközi viszonyoknak, s csak azok kedvező alakulásától várhatja sorsa jobbra-fordulását, és így tovább.

Mi az mégis, ami e sok hiteles részlet, valós észrevételek ellenére amolyan valótlanul egyenesvonalúvá, merevítetté teszi a szekfűi koncepciót, s az olvasóban minden elismerés mellett nyugtalanságot hagy igaza iránt? A kérdés megválaszolásához nézzük Szekfű munkájának egyik legnagyobb erényét: a történesek körülményeinek igen alapos és gyakran feltűnően terjedelmes magyarázatait. Munkájának igazán erős oldala nem is annyira a tények felsorakoztatása, csokorba-szedése, hanem az, hogy a tény sorokat valóban a cselekvő Rákóczi belső vívódásai közé illeszti, hogy amikor a — akár a Rákóczira nézve „pozitív”, akár a „negatív” — jelenségeket leírja, akkor azokat azonnal magyarázza is.

Amíg azonban a történetírónál, s minden társadalomtudósnál a történeti személyiség tettének megítélésénél a magyarázó mozzanat mindenképp a cselekvés belső indítékaihoz visz csak közel (s ez Szekfű Rákóczijának, mint mondtuk, a legerősebb oldala), vagy éppen a „megmagyarázás” révén bizonyos felmentő hangsúlyt is hordozhat magában, addig Szekfű mellőzi azt a történetírói gyakorla-

³⁰ Vö. erre R. Várkonyi Ágnes—Köpeczi Béla: i. m. illetve Köpeczi Béla: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország (Bp. 1966) c. monográfiáját.

tot, mely szerint a magyarázatot csak a megértéssel kezelt eseményekhez illesztik, az értékelésben negatív minősítést kaptak pedig magyarázat nélkül maradnak, hanem maga a magyarázat is alárendelődik a konstrukciónak. A látszólag együttérzést mutató magyarázó fejtegetések visszajukra fordulnak, s a fő tételt: az emigráns út járhatatlanságát még egyértelműbben kívánják bizonyítani.

Székfű többféle módon — és kétségtelenül mesterien — használja ezt az amolyan „második szándékú támadás”-hoz kialakított fegyvert.

Egyik típusa e történetírói beállítás-módnak az az eset, amikor Székfű a főhős minden látszólag egyéni hibáját megmagyarázva — mintegy szimpátiáját, megértését is bizonyítandó — nem őt, Rákóczit, hanem sorsát, az „emigráns-sors”-ot teszi a történetekért felelőssé. Amikor arról ír például, hogy Rákóczi a nemzetközi helyzetet rosszul ítéli meg, nem Rákóczit személy szerint, hanem Rákóczi maga választotta sorsának, az emigrációnak a tévedését hangsúlyozza, s még azt sem Rákóczi személyére vonatkozóan érezzük minősítésnek, amikor a fejedelemre kimondja: neveltségessé vált, ha nem is vette észre, mert kívánságait nem helyzetének megfelelően szabta, s európai uralkodókkal egyenrangúként kísérel tárgyalásokat folytatni (178. l.). Székfű Rákóczit azonban nem rója meg e magatartás miatt, hanem együttérzéssel ábrázolja, mint szenvedőt . . . Nem ő, személy szerint a hibás, hanem — s most jó a magyarázat — az emigráns sors. Ennek „legsúlyosabb átkát” kell Rákóczinak is elviselnie. Rákóczinak, a történeti személyiségnek, az erdélyi fejedelemség után vágyó „trónkövetelő”-nek ezen legtöbbször rosszul kimért tetteit, tévedéseit Székfű lépten-nyomon Rákóczival, az emigránssal, az emigráns-sorssal magyarázza.

De Székfűnek az írónak műhelyébe, eszköztárába talán még tágabban enged bepillantást, s a történetírónak a tény-csoportosítás, a megírás során rendelkezésére álló eszközfelhasználás tág határok között mozgó voltára még jobban rávilágít Rákóczi Törökországba-utazásának leírása. Rákóczi azon döntésének magyarázatát, hogy Törökországba utazzék, s onnan próbálja meg az erdélyi fejedelemséget megszerezni, Székfű következőképp építi fel. Leírja a 2. fejezetben a török háború történetét, élénk színekkel ecseteli Szavoyai Eugén „zsenialitását”, Eszterházy Antal magyar emigránsainak hiábavaló vállalkozását az erdélyi betörés alkalmával, majd a török belgrádi vereségével (1717) zárja e részt. Ezután jön a kontrapunkt: „a balsors üldözöttje, Rákóczi” ekkor érkezik meg „dagadó reményekkel” a már „tehetetlen Törökországba”. Rákóczi tehát rosszul számított, sőt rosszul döntött: hiszen már a marseillei hajóraszállás előtt értesült a belgrádi eseményekről . . . A történetíró azonban nem „marasztalja el” ily egyszerűen Rákóczit. „Mégsem tehető fel — írja nagy együttérzéssel —, hogy a kivihetőség legcsekélyebb reménye nélkül indult volna neki ennek a súlyos következményekkel járó vállalatnak”. És a magyarázat: annak felvázolása, hogy a fejedelem mennyi reményt vetett az európai diplomáciai helyzet jobbrafordulásába. Az olvasó azt gondolná, hogy e magyarázat, az európai diplomácia alakulásának, bonyolult szálainak, kereszteződéseinek nyomonkövetése, bogainak megmutatása a fejedelem döntésének igazolásául szolgálnak majd. Csak a diplomáciai helyzetet pókháló finomságával megrajzolt terjedelmes (mintegy 30 oldalas) rész végére érve értjük meg: az egész magyarázat funkciója nem más Székfű gondolatmenetében, mint hogy hebizonyítsa számunkra: Rákóczi terve a sok „lehet”-re épült, s hogy „a sok lehet” (kiem. eredetiben), mely az európai helyzet feltételezeten kedvező alakulásához szükséges, mily sok bizonytalanságot hordozott magában. S hogy e „lehet”-ekre — az olvasó is meggyőződhet róla — mennyire csak az „emigráns álmok”, „emigráns elhatározások” építenek (132. l.). Rákóczi

csak azért alapozott a kiszámíthatatlanul sokvariációs lehetőségekre, mert emigráns volt. A *magyarázat* — a látszatra megértő indítatású magyarázat — csak azt a célt szolgálja, hogy még inkább aláhúzza a főtézis bizonyosságát: az emigráció szükségszerűen vezet a választaknál a politikailag és valóságban járhatatlan útra, azaz az emigráció sem a nemzetnek, sem a nemzeti célokért küzdőknek nem képes helyes alternatívát, vagy jó döntési lehetőséget biztosítani.

Hasonló, de már jobban a történetíró egyéniségével is összefüggő írói megoldás, amikor Szekfű a hőseiről adott méltató leírások közben — csak úgy mellékesen — egy őket személyileg igen rossz megvilágításba helyező megjegyzést tesz, amit azután hosszadalmasan kezd magyarázni és szinte mentegetni. Amikor pl. Rákóczi forgolódásáról ír a francia udvarban, részletesen tárgyalja a fejedelemnek a szép nőmhez fűződő kapcsolatait. Elmondja itt, hogy a szabadságharc idején „nem egyszer fontos pillanatokban hagyta ott az országot, hogy életkedvét kielégíthesse Lengyelországban”. A harc elbukásának idején is, amikor a „szétszórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kurucz és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék vig szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában”. S amikor a készülő portré arcára a festő odaajtotta ezt a „pettyet”, amikor már a főhős személyi hibáját bevonta a koncepció bizonyításába, akkor hirtelen rendkívül megértően, s szakmailag teljesen indokolt módon hozzáfűzi a magyarázatot: „Az emberek érzékenysége akkor nem volt ilyen dolgokban annyira kifejlődve, mint manapság. Csak a XIX. század francia és német érzékenysége és romantikája fejlesztette ki a köztudatot, hogy a táncz és mulatozás sorscsapások lesújtása idején szentségtörés” (25. l.). És tovább fűzve a korabeli életfelfogás mércéinek a maitól eltérő voltát, remek fejtegetéseket ad Szekfű arról, hogy csak az „iskolai romantika szereti a történeti alakokat átfinomítani” sápadtképű, szabadságvágy tüzétől izzó szemű hőskké, azok a valóságban erős, egészséges természetű emberek voltak (26. l.). . . De a történeti eszmefuttatás a kor más normáiról már nem tudja feledtetni az olvasóval a szép lengyel asszonyokhoz siető „csilingelő szán” képét. Márcsak azért sem, mert az olvasóban nem Rákóczi asszonyvigasság-szeretete, és ennek „sorscsapások” idején „szentségtörés” mivolta kelti a rossz benyomást, hanem a szekfűi képben megkonstruált szembeállítás a kurucok nyomorúságának és Rákóczi egyidejű mulatozásainak. Az olvasónak csak külön a mulatozás-szeretést magyarázza, ugyanakkor a leírásában a felmerülő vád Rákóczival szemben valamiféle cserbenhagyása a saját katonáinak, illetve az ország dolgaival való nem-törődés.³¹

Azt hisszük, nem túlzunk, amikor azt mondjuk: Szekfű történetírói módszerében a bizonyító eljárásnak ez a logikailag önmagába visszatérő volta az egyik magyarázata, hogy miért érezték már kortársai is, s érzi a mai olvasó is a kora problémáiból nyert koncepció hol nyílt, hol bújtatott, de állandóan keresztülerősszakolt érvényesítését. A szakmailag briliáns részletek, a ritka jószemre valló

³¹ Ugyanígy jár el Szekfű Rákóczi „udvartartása”-nak leírásakor. Miután elmondja, hogy Rákóczi a vele száműzetésben élő nemes úrfiakat milyen szolgálói feladatokra használta (borbélyként, fullajtárként stb.), gyorsan hozzáfűzi a magyarázatot: „E viszonyok akkor természetesen látszóttak s a ki megütközött volna rajtuk, legalább is száz évvel járt volna kora előtt.” (A száműzött Rákóczi, 31.) — Ezt az írói módszert, a „petty”-nek odaajtását egy véletlen rossz mozdulattal a képre, Szekfű későbbi történeti ábrázolásaiban lépten-nyomon (még utolsó nagyobb munkájában, az öreg Kossuthról írott tanulmányában is) felfedezhetjük. Azt hiszem, nem szorul részletezésre, hogy ez az eljárás önmagában — óhatatlan egyoldalúsága ellenére is — milyen mesterségbeli tudást, s a történetírói fegyverek forgatásának milyen kifinomultságát feltételezi.

és szrevételek, a forrásokból bravúrosan kibontott új tényesorok, összefüggések egyik előre zártan megkomponált konstrukció vázára fűződnek fel. Külön a részletek, s külön az egyébként mesterien hajlított konstrukció mintaszerűek, s ragyogó történetírói eredmények — de ha betekintünk a gondolatmenet belső szerkezetébe, feltáruhat előttünk a részeknek mesteri, de gyakran az összeilleszthetőség kedvéért magát az anyagot is károsító túlciszoltsága.

II. rész

Pártpolitika, ideológiai kérdések, történettudomány

Rákóczi száműzöttje — így jellemezte egy volt szeminaristája Szekfűt, a későbbi évtizedek neves professzorát és publicistáját, akit még az 1930-as években is levelek árasztottak el, hazafiatlansággal, valamiféle magyar-ellenes német szellem terjesztésével vádolva őt a Száműzött Rákóczi megírása miatt. A sok vita közül, mely Szekfű életútját végigkísérte, valóban ez — a nyugodtan mondhatjuk: meghurcoltatás, mely A száműzött Rákóczit követte — gyakorolta Szekfűre a leginkább döntő befolyást.

A hírhedt vita bizonyos vonatkozásai ismertek történeti irodalmunkban, ezért felesleges lenne annak részletezésére ilyen keretek között kitérni.³² Néhány rövid megjegyzést azonban — inkább a tárgyalás későbbi menetének megvilágítása végett — szükségesnek látszik tenni.

1. Ismeretes, hogy a Szekfű-művet érdemleges szakmai kritika — Angyal Dávid, Domanovszky Sándor és Schöpflin Aladár recenzióján kívül — nem érte. E kritikák méltatják azt a szakmai előrelépést, melyet Szekfű munkája hozott a Thaly-irodalomhoz képest a hazai historiográfiában, s ugyanakkor fel is hívják a figyelmet a munka bizonyos gyengéire.³³ — Nem ismerhették fel természetesen

³² A vita bizonyos fázisainak, legfontosabb részleteinek összefoglalása (természetesen Szekfű oldaláról tekintve) Szekfű Gyulától származik. („Újabb válasz bírálóimnak” — Történelmi Szemle, 1914. 452—480, ill. „Mit vétettem én? — Ki gyalázta Rákóczit?” Bp. é. n. 1916). Szekfű ezen kívül a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatóságához intézett két beadványban is áttekinti a vita egyes fázisait (vö. Wien. H. H. Staatsarchiv. Direktionsakten). A korabeli irodalomról ad némi összefoglalást a vitáról (Török Pál) „Igazságot Szekfű Gyulának!” é. n. Győr. c. füzeté, valamint Eckhart Ferenc részletes ismertetése a Mitteilung des Instituts für österreichische Geschichtsforschungban (XXXVI. köt. 2. füzet). Ezen kívül Szekfű összegyűjtötte a könyvét követő vita szinte egész sajtóanyagát, mely hagyatékában ránk maradt, s mely rendkívül megkönnyíti a vita történetének áttekintését a mai kutató számára, de melyre szakirodalmunk eddig nem hivatkozott. (MTAKK. MS 333; Ms 10.203/4. Ez utóbbiban 139 db. cikk a napilapokból. — Ugyanígy Riedl Frigyes gyűjteménye: MTAKK. Ms 491/66).

A vitát az újabb szakirodalomban érinti Mérei Gyula Szekfű tanulmányában (Századok, 1960). Mái a legteljesebb igényvel, a Rákóczi-kor historiográfiájának és Thaly történetírásának mérlegével összefüggésben tárgyalja a vitát *R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása* c. idézett könyvének utolsó fejezetében („A történetíró és az utókor”) (309—336). Az általa felvetett szempontot (a Szekfűt védők „iránya”-inak differenciálását) alkalmazva tekinti át a vita sajtóanyagát, felhasználva ehhez a Szekfű-hagyaték egyik részének anyagát *Dénes Iván: i. m.*

³³ Különösen figyelemre méltó Domanovszky Sándor kritikája „A száműzött Rákóczi”. Magyar Figyelő, 1914. (IV.) 5. sz. — A kritikák gyűjteményét lásd az idézett Szekfű-hagyatékban MTAKK. MS 333. Hogy már a „szak-kritika” is magában hordta a későbbi vita hangulati elemeit, az egyfajta Rákóczi-féltést, mutatja Domanovszky egy észrevétele és Szekfű ceruzás megjegyzése Domanovszky kritikájának margóján. Recenziójában Domanovszky megjegyzi: „Amennyiben ez a száműzetésre és az emberre vonatkozik, elismerjük igaz voltát. Különben azonban *Rákóczi történeti jelentőségének megítélésében* nem értünk egyet Szekfűvel” Szekfű rájegyzi ceruzával: „erről nincs is szó”. (Uo. — kiem. Szekfűtől.)

kritikák a munkának azt a historiográfiai jelentőségét, melyet szemléleti téren képviselt a nemesi történet szemlélettel szemben. Helyesebben: majd csak a vitában — de akkor igen határozottan — figyelnek fel a Szekfű-munka e vonására a polgári radikálisok, kik éppen ettől indítatva sietnek Szekfű védelmére.

2. Történeti irodalmunk azt is tisztázta, hogy a munka alapos szakmai megvitatása és így valós gyengéinek feltárása azért nem volt lehetséges, mert a Rákóczi-munkából napi-politikai vitákat kavartak a bukott, s tehetetlen koalíciós pártok konzervatívjai.³⁴ Ezt talán kiegészíthetnénk mindjárt: nemcsak a Szekfű-munka valós hibái nem kerülhettek napvilágra a politikai viták miatt, hanem Thaly munkásságának alapos revízióját is — ami pedig „igencsak időszerű” volt — megakadályozta a Szekfű ellen indított hajsza.

3. S ez a hangsúly megítélésünk szerint igen fontos. A marxista történetírás, amely a szellemi áramlatok mögött a társadalmi mozgatókat, illetve az ideológiai mozzanatok társadalmi kötöttségeit tartja döntőnek, nem tehet egyenlőségjelet a nemesi-feudális színezetű és a polgári áramlatok (legyen az akár a leginkább konzervatív is) között. Thaly felfogása végeredményben a magyar rendi felfogást tartotta ébren a történetírásban; történetírói módszere pedig — anyagfeltáró munkásságának bizonyos elismerése mellett is — nemcsak európai, de hazai mércével mérve is — már saját korában elavult volt.

Az a szemlélet, mellyel a fiatal Szekfű Gyula nézte a történelmet, alapjában polgári volt. (Azt is láthatjuk természetesen, hogy a hazai polgári történetfelfogásnak a mind konzervatívabbá váló „utócentralista” ágához kapcsolható e felfogás, s mint majd az 1913—16 között a Rákóczi-vitában kiderül: e polgári felfogás mind konzervatívabbá válásához az is hozzátartozik, hogy a rendi-közneemesi felfogás kritikája után nyomban s gondosan elhatárolja magát a demokratikus polgári felfogástól is.) Szekfű történetírói megközelítése mégis egy egész historiográfiai korszakkal való előrelépést jelentett a Thalyéhoz képest.

4. E polgári alapállás féloldalassága azonban nemcsak a XX. század eleji polgári ideológia frontjain való elhelyezkedésből látszik, hanem magából Szekfű rendiség-kritikájából is.

Szekfű a Rákóczi-könyvben igen egyértelműen szimpátia nélkül ábrázolja a rendiséget, illetve Rákóczi és könyezete rendi magatartását. Sőt e rendiség-bírálatában — ahogy a feudális osztályok gyengeségeit a polgári kritikusok oly gyakran látják máig érvényes hűséggel — meglepő következetességet is látszik tanúsítani. „Felfogása — írja Rákócziról — a legtisztább rendiség álláspontját fejezi ki, azét a rendiségét, mely vérbe fojtja a parasztok lázadását, de maga az aranybullára támaszkodva jogosan kel fel a koronás király ellen is.” A rendi alkotmány szerint, — mondja ironikusan, — „lázádra nem is képes más, mint a jobbágyok, az urak alattvalói, kik mozgalmukkal csak zavart támasztanak az állam testében. Ha azonban a vármegyék nemessége nyúl fegyverhez, ez már a nemzeti hadjárat nevét érdemli meg, mert a közös szabadságnak törvényes védelmére történik.” (62. l.) Rákócziról is elmondja: ahogy a rendi szemlélet a parasztmozgalmakban „közönséges bűntett”-et, „lázádas”-t lát, a „felségsértés bűné”-t, úgy a fejedelem is elítéli, megvetéssel sújtja Tokaji Ferenc lázadását, noha ez „az ő felkelése kezdetének homogén előfutára volt”. (63. l.)³⁵

³⁴ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán. 323, 327.

³⁵ „Tokajiékban nem lát mást — folytatódik az idézet —, mint szemtelenül lázongó néptömeget; eszébe sem jut, hogy a szegény nép elnyomása meggondolásával enyhébben ítélné meg őket.” Amikor néhány év múlva Rákóczi zászlaja alá „eleinte csak nyomorult, földön-

Miben rejlik tehát mégis — e látszólagos következetessége ellenére is — a bírálata „féloldalúsága”?

Mindenek előtt abban, hogy a rendiség kritikája címén Szekfű elsősorban a köznemesség történeti szerepére irányítja bírálata összütését. Amíg a rendiségről általában beszél, a „vármegyei nemesség” mellett mindig ott találjuk a főrendeket is: a Rákóczi-könyv idézett részletében is a Rákóczihoz csatlakozó Forgách, Károlyi, Eszterházy nevét (63. l.). Ezek azonban a kritizált oldalra sorolás után nyomban bizonyos felmentést is kapnak, mert a rendiségnek megfelelően „bármilyen korlátlanul uralkodtak is fejedelemséggel felérő birtokaikon” a Károlyiak, Pálffyak, Bercesényiek, „amikor Bécs felé fordult tekintetük, mindnyájan alattvalói alázattal hajtották meg térdüket természetes uruk királyuk előtt” (64. l.). A királyhoz, a törvényes (Habsburg) királyhoz való ragaszkodás az, ami tehát az arisztokrácia képviselőit részben kedvezőbb színben tünteti fel Szekfű előtt. „A magyar főurak . . . — írja — mindig királyhű alattvalók voltak” (65. l.).

Ugyanakkor abban, hogy a rendiség elleni kritikában a főtűzet a köznemesség ellen irányítja, része volt már az előző években kialakult szakmai-historiográfiai képének, s annak, hogy mind a környezetéből, formálódó társadalmi-politikai nézeteiből kikristályosodó ideológiai, mind a legszorosabban vett szakmai elemek, a köznemesi társadalomfelfogás ellen indítják. Míg rendiség-kritikájában az arisztokrácia bírálata fokozatosan csendesedik (összhangban a királyról, nemzetről, államról alkotott koncepciójának egészével), addig a köznemesség-ellenesség nemcsak hogy fokozódik, hanem majdnem azonosul a rendiség elmarasztalásával. — Felfogásának ez, a már az 1910-es évek elején megmutatókozó „sajátossága” nemcsak mutatója a Szekfű és a radikálisok rendiség-bírálata közt levő különbségnek, hanem a későbbi évtizedekben — természetesen újabb benyomások hatására — a nagybirtokos arisztokráciáról festett történeti kép alapszíneibe is belekeveredik.

5. Épp a differenciálás érdekében lenne szükséges annak filológiai feltárása: miért s milyen szintig találkozik egy pillanatra Szekfű munkájának iránya és a korabeli marxista tudományosság. Mert találkozik. Mely pontok azok, melyekben párhuzamosság áll elő a Szekfű melletti felhívást aláíró Szabó Ervin és a fiatal bécsi levéltáros egészen más világnézetű történeti kritikája között. Mert voltak ilyen érintkezések. — Voltak, de csak egy pillanatra. Egy pillanatra, mivel Szekfű a vitában nemcsak taktikából nem merete vállalni a polgári radikálisok felkínált szövetségét, vagy azt, hogy őt a „materialistákkal” ültessék egy gyékényre, hanem valójában széles és mind szélesebb volt az a szakadék, mely az ő és a marxisták, vagy akár a polgári radikálisok történelemszemlélete között húzódott. A „kultusz” szelleme elleni harc, a tudománynak a kultusztól való féltése közel sodorta a korabeli intellektuelleket a száműzött Rákóczi szerzőjéhez, de már „másnap” kiderült, hogy a „továbbiak”-ban, a magyar történelem alapkérdéseit illetően gyökeres nézetkülönbség áll fenn köztük. — A Szekfűhöz-közelítést a progresszió oldaláról tekintve, ennek okát kétségtelenül a radikálisoknak és Szabó Ervinnek a modern magyar társadalom fejlődéséről alkotott felfogásában kell keresnünk. Abban a koncepcióban, mely Magyarországon a feudális vonások

futó parasztok gyülekeztek”, Rákóczi „nagyúri tartózkodással jegyzi meg, hogy az első csapatban egyetlenegy nemesember volt s ennek megfelelően nehéz is az embereket katonai tisztességre szoktatni. A parasztok vezére arisztokrata volt, a ki alig várta, hogy a nemesek az urak, a politikai nemzet, az erő és hatalom birtokosai, jöjjenek támogatására”. (63. l.) Ezután Szekfű elmondja, hogy a „legmagasabb katonai rangot csak az ország bárói közé tartozók nyerhettek el,” s hogy az a világ „igazi rendi világ” volt. (Uo.)

elleni harcot tartotta a legidősebbnek s a legfontosabbnak, s melynek vallója joggal érezhetett nézetazonosságot a köznemesi felfogásra olyan határozottan sújtó Szekfűvel. Az azután már akár a hazai polgári értelmiségieken belüli általános gyors polarizálódással is kapcsolatba hozható lehetne: miként tárja fel Szekfű már a vita első felvonásában történetfelfogásának összes konzervatív jegyeit, s ezzel nemcsak taktikai szempontjait, hanem felfogásának alapjait választja el azokétól, akik őt korábban a legharcosabban védték.

6. S végül: a vita részletes elemzése szinte iskolapéldáját szolgáltatná: az aktuális történeti kultuszokat teremtő historizáló közgondolkodás milyen hajmeresztő párhuzamokat képes vonni a többszáz év előtti és a jelen események között. Amíg ugyanis ki tudjuk mutatni A száműzött Rákóczi aktuális kicsengéseit, az emigráció, a Kossuth—Rákóczi párhuzam kérdésében, vagy a koalíciós politikával szembeni ellenérzésben, az már csak egy Kacziány-féle publicistának a fejében születhetett meg, hogy a Hotel de Transylvanie emlegetését a Rákóczi-könyvben a kormányra kellemetlen 1912-es margitszigeti botrányhoz hozza összefüggésbe.³⁶ Vagy hasonlóan a szerzőtől függetlenül kapott aktuálpolitikai élt Rákóczi francia-szövetségének megítélése is a szabadságharc idején, illetve bukása után: Károlyi Mihály franciaországi tájékozódása,³⁷ a Függetlenségi Párt külpolitikai koncepciójának kifejeződése játszott abban közre, hogy a Kacziány-féle publicisztika Szekfűt természetességgel állította be a kormánybarát politika primitív visszavetítőjének a XVIII. században.

7. Mindez csak erősíti azt a megállapítást: a vitában a napi politikáról és nem Szekfű munkájáról, sőt még csak nem is a szekfűi munkának a hazai közgondolkodás történetében elfoglalt helyéről van szó. Monografikus feldolgozás témájának is kínálkozik annak kimutatása, hogy a bukás után bomló koalíció útkereséseitől, politikai akcióitól milyen út vezet az országos méretű hangulatkeltésig, a könyvégetésig.³⁸ Akik szakmai téren, vagy a Szekfű által valóban érintett kérdéskörnél a történetírás társadalmi funkciójának és a szakmai igényességnek az összefüggésénél maradva támadták a Száműzött Rákóczit, egyértelműen alulmaradtak Szekfűvel szemben (Ballagi Aladár, Márki Sándor). S noha igaza van a Thaly-monográfia szerzőjének: Rákóczi iránt érzett kegyeletünk tiltja, hogy felidézzük a Rákóczi-kultusz védelmezőinek megnyilatkozásait a vitában,³⁹ de ne feledjük: ha csak Szekfű megközelítésének gyengéiről szólunk, s elhallgatjuk a vele szembenállók tucatszámra idézhető ostobaságait — akaratlanul is félre-rajzoljuk a századelő hazai történetírásának és szellemi életének valós frontjait.

³⁶ Kacziány ekkor Károlyi Mihály publicistája, s neki, valamint a szintén Károlyi oldalán dolgozó Milotaynak igen nagy szerepe volt a botrány-keltésben. Vö. erre a „Magyarország” cikkeinek gyűjteményét Szekfű kézirat-hagyatékában (MTAKK. Ms 10.203/4). — Hasonlóan bizonyos részben a Thallóczy-hagyatékban (OSzKK.)

³⁷ Vö. erre *Pölöskei Ferenc*: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék (1910—1914). Bp. 1970. 236—237. Továbbá: *Diószei István*: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900—1914. Századok, 1973. 1. sz. 13—14, 22.

³⁸ A Szekfűnek Riedlhez és Angyalhoz, illetve ugyanezeknek Szekfűhöz írott levelei (MTAKK és EKK) bizonyítják, hogy Szekfű és védői, különösen Riedl, maguk is világosan felismerték a Rákóczi-vita napi-politikai hátterét.

³⁹ *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán... 319.

ban mindig a „nem kuruc” oldal *magyarságának*, nemzeti voltának *hangsúlyozása áll*. Mind a vita idején íródott leveleiben, mind a támogatásokra adott válaszában végső soron azt igyekszik bizonyítani: a magyar nemzeti tradíciókat nem lehet leszűkíteni az ún. „kuruc” álláspontra. Nemcsak a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok története képezheti a nemzeti tradíciókat. „Nem tehetek róla, ha szeretem azokat a magyarokat, kik vérző kuruc szívvel, letették a fegyvert a szatmári békében, és munkába, verejtékes dologba fogtak, hogy a hosszú harcban elfáradt hazájuk újra felviruljon és élvezze a béke áldásait” — írja egyik védekező iratában.⁴⁴ Noha hozzát teszi rögvest: „de a künnmaradt *kurucokat sem ítélem el*” — azért a bizonyítandó mindig is a Károlyi Sándorék „jó magyarság”-a marad. A vitában is elismeri — s ezt valóban a Rákóczi-könyvben sem vonja kétségbe —: az emigrációt választó kurucok „amit tettek hazaszeretetből, a nemzet felszabadítása vágyából tették”, de azért mindez (Szekfű szavaival) csak „mentő körülmény” a számukra. E „mentés”-re Szekfű koncepciójának fő irányához képest van szükség: ugyanis ő az itthonmaradottakat látja a nemzeti folytonosság biztosítóinak: „Szeretem azt a nemzedéket — mondja —, mely a modern független magyar királyság alaptörvényét, a *pragmatica sancti*öt létrehozta” (uo.). Vagyis Szekfű a nemzeti tradícióknak függetlenségi harcokra redukált felfogásával szembeáll, de úgy száll szembe, hogy a hangsúlyt teljesen áttolja a másik oldalra: a függetlenségi harcok integrálása mellett ő a mindenkori magyar állam-keretek között politizálókat állítja előtérbe. Kétségtelenül nem olyan kizárólagosan, mint ahogy Ballagiék ezt a függetlenségi politika képviselőivel tették, de annyira sarkítva, hogy mindenki előtt világossá válik: ő is szembeállítja a két irányzatot, s egyértelműen az általa támogatott mellé áll. Ennek a szembeállításnak okát feltétlenül a kurukodó irányzat hangoskodásában és agresszivitásában kell keresnünk, mely agresszivitás a királyhű, alkotmányos keretek között gondolkodó Szekfűben heves ellenreakciót váltott ki, a koncepció tárgyi-történelmi alapját pedig a nemzeti történelemtől kialakított felfogásban. S ez a felfogás természetesen szintén nacionalista volt, csak mint korábban is láthattuk, a századelő nemzeti problematikájában modernebb, polgárabb alapokon állott.

Az sem véletlen, hogy Szekfű nagy válasziratában többször is kitér arra a vádra, mely könyvének Rákóczi-beállítását az ő bécsi, közözügyis alkalmaztatásával hozta összefüggésbe. Az, hogy ő „császári és királyi hivatalnok”, mondja, „nem jelent egyebet, mint hogy idegenben, távol az otthontól, kezelem a közös, osztrák és magyar levéltárnak a magyar aktáit . . . *képviselem* — kicsiny rangomnak megfelelő szerény körben — *a magyar érdekeket*.” (44. l. — kiemelések eredetiben — G. F.) S itt nemcsak annak a lábrakapott és a függetlenségi által ország-szerte terjesztett — és a hazai közfelfogás szintjére jellemzően: oly szívesen elhitt — politikai fogásnak a cáfolatáról van szó, miszerint Szekfű a Rákóczi-könyvet az udvar megbízásából írta volna, hanem annak bizonygatásáról, hogy az általa képviselt felfogás ugyanúgy *magyar* és nem osztrák érdekeket képvisel, mint az őt vádolók. Szekfű mindezt nem taktikából, a világháború első heteinek hazafiaskodó közhangulatának megfelelő opportunizmusból írja, hanem a legőszintébb átéléssel. A védekező irat és az egyidőben keltezett Szekfű-levelek között tökéletes összecsengést hallhatunk e kérdésben. Szekfű hitt abban, hogy a munka megjelenése előtti pesti pletykák, miszerint A száműzött Rákóczi „osztrák felfogást” képvisel, elülnek a munka megjelenése után, hiszen abból meggyőződhetnek, hogy ez

⁴⁴ Mit vétettem én 75.

nem így van.⁴⁵ Amikor Ballagi azzal vádolja, hogy átveszi az osztrák közjogi irodalom magyarelles álláspontját, akkor Szekfű szinte a korábbi, őszinte felháborodással írott leveleinek gondolatfűzésével utasítja vissza az azonosítást. S ebben az összefüggésben utalnunk kell Szekfű „okosabb” nacionalizmusára: Szekfű sokkal jobban észrevette kora magyar nacionalizmusának többszínűségét, árnyaltságát, sokkal jobban érzékelte az azokkal szemben álló osztrák nacionalista törekvéseknek erejét és azoknak veszélyességét a magyar nacionalizmusra, mint kortársainak legtöbbje, vagy mint akár a későbbi magyar történeti irodalom nem egy művelője. Az osztrák közjogi irodalom azon kedvenc témájáról, miszerint a bécsi kormányzervek a XVI—XVIII. században „tényleg és jog szerint uralkodtak a magyar országgyűlés befolyásától mentesen”, az osztrákok már igen sokat írtak, de — mondja — „ez irodalmuk irányzatainak megrostálására és visszazsírítására magyar történész még nem vállalkozott — *rajtam kívül*” (114. l. — kiem. eredetiben — G. F.) — hivatkozik korábbi „nemzeti” érdemeire. Ismét az a gondolat bukkan fel e mondatokban — amint azt már korábban is tárgyaltuk —, hogy ő eredményesebben és jobban képviseli a magyar nemzet érdekeit, mint az őt nagyhangon gyalázók. Beleszűrődtek ebbe a köznemesi függetlenségi nacionalizmus polgári bírálatainak évtizedekkel korábban elhangzott érvei (hogy ui. a hazai belharokban nem egyszerűen osztrák állott szemben a magyarral, hanem a magyar a magyarral)⁴⁶ beleszűrődött a tudomány komoly művelését féltő fiatal történész és az alkotmányos polgári gondolat körben mozgó bécsi levéltáros felháborodása, valamint a magyar nemzeti érdekeket tágabb összefüggésekben szemlélő, s a magát a pártérdekeken felül elhelyezkedőnek tekintő fiatal történész kifakadása a nemzeti hagyományok önmaguk kreálta letéteményesei ellen. S beleszűrődik, keményítő kötőanyagként a korábban a magyarság Monarchián belüli súlya megőrzéséért belső egységet sürgető „bécsi magyar” álláspont, mely most a világháború kitörésének idején rugalmasan igazodik a háborús helytállás követelte „nemzeti egység” szövegeihez. „A politikusokat — írja fentebb már idézett durva kifakadását folytatva a Rákóczi-hajtsza keltői ellen —, kik most hadsegélyző hivatalok élére állnak, mikor két hónappal azelőtt még a németet szidták és muszkát dicsérték, száműzni kellene. Belzavarok örök okozói, javíthatatlanok, ki velük!”⁴⁷ Erős, szubjektív kifakadás volt ez a fiatal, meghurcolt történetírótól, melynek magyarázatához és megértéséhez magunk előtt kell látnunk a gátlásos, „bécsi száműzetésben” (ahogy maga nevezte bécsi éveit) közismerten magányosságra hajló vallásos fiatalember töprengő egyéniségét, s talán még a liter-borok gátlásosságát oldó és tollat lendítő hatását is. Más szövegek összefüggésébe illesztve annyit azonban mégis tanúsítanak e sorok, hogy A száműzött Rákóczi hozta meghurcoltatás döntően hozzájárult Szekfű történetírói mércéjének mind egyoldalúbbá válásához: ahhoz, hogy mindig is nemzeti keretek között mozgó gondolkodásában a főhelyet a köznemesi nacionalizmus s az ehhez kötődő történeti „vonalak” kritikája foglalja el, ahhoz, hogy történetírói ábrázolásában döntővé váljék a sarkítottan polemikus kérdésállítás. Nem túlzunk, ha e szinte sokkot előidéző vitának döntő szerepet tulajdonítunk abban, hogy e nagytehetségű történetíró — kiről oly sokan újra és újra elmondják, s joggal, hogy történetírói, poli-

⁴⁵ MTAKK Szekfű Gyula—Riedl Frigyes 1913. XII. 2.

⁴⁶ Vö. erre vonatkozóan *Angyal Dávid*: Emlékeim e. megjelent visszaemlékezéseit. Továbbá a bécsi magyar történészek és a fiatal Szekfű osztrákellenes nemzeti koncepciójára: Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéhez) Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.

⁴⁷ MTAK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. X. 12.

tikai álláspontjait mily szorgalmasan gyúrta át az új helyzeteknek megfelelően — egész életében görcsösen kapaszkodott abba a magának-bizonygatásba, hogy ő nemzete (korához igazított) érdekeit ismeri fel, s azt valami jobb, okosabb módon képviseli . . . Csak erre összpontosult figyelme, amikor nem vette észre, hogy a „belső zavarok”-at nemcsak a nemzeti kérdéstről alkotott történetpolitikai nézetek szerint lehet osztályozni, ez akadályozza meg, hogy Károlyi Mihály-ban nemcsak Kacziány Géza és Miltay István „harcostársát”, hanem a demokratikus Magyarországot egyik előharcosát is lássa, s hozzájárul ez ahhoz is, hogy a körötte zajló eseményeket — beleértve a belső demokratikus, majd forradalmi törekvéseket is — mindig egyfajta mindenek-fölé emelt s így a valóságos társadalmi-politikai folyamatoktól elválasztott „nemzeti” szempontból ítélje meg.

Ideológiai tézisek és historiográfiai alapelvek

A nemzeti problematika végiggondolása a Rákóczi-szabadságharc utótörténete és a XX. század eleji Rákóczi-kultusz kapcsán tükröződik Szekfűnek a *magyar történetírásról* kialakuló ítéletében is. Már első bécsi éveiben is sokat foglalkozott a hazai történetírás helyzetével, feladataival, illetve a mulasztásokkal, s ezen ítéletei szoros, koncepcionális egységben állottak konkrét történeti munkáiban kifejtett álláspontjával. Hasonló egység tapintható ki a Rákóczi-emigráció, illetve a XVIII. századi magyar történelem egyes szakaszainak beállítása és Szekfű azon megfogalmazásai között, melyekben a magyar történetírás koráig húzódo vonulataiban elhelyezni igyekszik saját felfogását.

Véleménye az itthoni rövidlátó és tehetetlen tudománypolitikai vezetésről igen elmarasztaló volt. Személyi és szemléleti kötődéseit a bécsi magyar történészekhez, az itthoniak közül Tagányi Károlyhoz, Angyal Dávidhoz mutatják levelei s korábbi munkái.⁴⁸ Azt pedig, hogy mindezekhez szorosan illeszthetően mennyire átélt indulatokkal rontott neki a Thaly fémjelezte romantikus-közneemesi irányzatnak, tanúsíthatják megnyilatkozásai a Rákóczi-könyv megírása közben, és a munka jegyzetei közé iktatott Thaly- illetve Márki-kritikák. S ahogy e kritika a munka megírása előtt s közben szorosan összefüggött Szekfűnek a „nemzeti fejlődés folyamán”-ról kialakított nézeteivel, úgy a vita idején szempontjai „magyarságának”, felfogása „nemzeti” jellegének bizonygatása közben jut el historiográfiai fogódzópontjainak kijelöléséhez. Ahogy a Rákóczi-időszak politikai hőseinek megítélésében mindenképp bizonyítani akarja: nemcsak az emigrációba ment kurucok számítódnak a nemzeti hagyományokhoz, azok csak egy részét képezik annak, ugyanúgy a magyar történetírás irányzatainak értékelésében is a központban álló kérdés: vajon csak azok a történetírók tekinthetők „nemzeti írók”-nak, akik Rákóczi „kurucfejedelemségét” tartották „ideáljuknak”? „Elsősorban kiemelem — írja védekezésében saját felfogásáról —, hogy a hazafias magyar történetírás Rákócziban, egész a legújabb időkig *nem* látta a nemzeti függetlenség megszemélyesítését, hanem alakját és történetét éppen olyan profán tárgynak tartotta, mint a nemzeti történet egyéb profán tárgyait.”⁴⁹ Felsorolja a magyar történetírás korábbi évszázadaiból a protestáns sárospataki Tsétsi-t, aki „(nem helyesen) csak a hatalmas önzésének megtestesülését látta” a kuruc hadakban, majd a XVIII. száza-

⁴⁸ Vö. erre Történelmi Szemle 1974. 3. sz.

⁴⁹ Mit vétettem én 137.

di katolikus történetírókat, kiknek a regnum Marianum volt eszményképük, s kiknek „nemzeti történetfelfogásuk szerint Rákóczi *lázadó* volt”. Távol áll tőle — írja magáról Szekfű —, hogy elfogadja a Historia critica szerzőjének, a jezsuita Katonának „egyebütt is megnyilvánuló szigorú ítéletét” (138) a kurucokról: ő Katonával szemben vallja a felkelés „szükséges voltát, hisz amint Bocskay Rudolf abszolutizmusától, úgy mentette meg *Rákóczi felkelése a magyar államot és nemzetet a Hocher és Kollonits-féle törekvésektől*” (141.) (Kiem. eredetiben — G. F.). De ha Katona felfogása „egyoldalú volt” is (138), őt mégis „a mi hazafias és kritikai történetírásunk atyjá”-nak tartja (137). Horváth Mihályt a 48-as minisztert idézi, aki 1844-es Magyarok történetében szintén „kritikai” hanggal tárgyalja a Rákóczi-szabadságharc történetét. Aki méltatja a fölkelés szerepét az alkotmány megmentésében s abban, hogy okulásra készítette a kormányt: törvényes uton kormányozzon s tartózkodjék Magyarországnak egyszerű tartományként kezelésétől, de aki a három kötet 6 oldalán (s Szekfű csak úgy mellékesen, de annál figyelemreméltóbban jegyzi meg, hogy ui. a 3 kötetben csak hat oldal foglalkozik a felkelés történetével) az „árnyképre” is rámutat. Idézi a Magyarok történetét: „A labancok aligha égettek föl több helységet, öltek meg azokban több ártatlan lakost, mint a *pártidűhtől megvakított, már honfiban is, ha más pártú volt, ellenséget szemlélő kurucok*.” Mindezek mellett Horváth Mihály Rakovszky és Okolicsányi levágását az Ónodi országgyűlésen azok véleménykülönbsége miatt az eperjesi mézszárlással egy szinten emlegeti. Pedig, — teszi hozzá Szekfű, — Horváth Mihály „nemzeti író” volt. De olyan, aki észrevette a Rákóczi-felkelésben, hogy „a pártszellem, a magyarnak különben is tulajdona, még mélyebb gyökeret vert a nemzetben”, s olyan, „aki nemzetéről jót, rosszat kötelméhez híven megírt, nem pedig Rákóczi udvari történetírója” volt (138). „Ki *merné* azonban meggyanúsítani őket, hogy nem voltak hazafias ideáljaik, hogy élt lelkükben a független állam és szabad nemzet égető vágya” — teszi fel mindezek után a kérdést.

De összeállítható a Horváth Mihály, Szalay László utáni nemzedékből is azok névsora, akiket Szekfű a maga nézete illetve történetírói programja elődei közé sorol. Igaz, e felsorolás csak a Thaly-kritika szempontjából történik, s így korántsem állnak össze teljes historiográfiai képpé, de Szekfű történetírói felfogására mégis mondanak valamit. A száműzött Rákóczi írója azt a *történetírói magatartást* érzi a maga elődjének, mely a tudományos kritikának mindig helyet követelt a szellemi közéletben. A Thalyt kritizáló Paulert és Gyulait láthatóan csak az ő általuk „képviselt irány” (azaz a kritikai szemlélet) miatt említi.⁵⁰ Hasonlóan tanárát, Lánczy Gyulát — kitől az egyetemen a világtörténetet hellgatta.⁵¹ Az a felfogása, hogy az ő szemében a Thaly fémjelezte kultuszos-történelemszemlélet a magyar történetírás legnagyobb rákfenéje volt, arra ösztönzi, hogy az egész XIX. század második fele historiográfiai fejlődésének első megrajzolásakor a kultuszos szemlélet ellen dolgozók vagy legalábbis az attól eltérő irányt jelentő historikusokat méltassa. „A hatvanas években gyönyörűen indult meg az új Magyarország történetírása: nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal, az újonnan felfedezett kútforrás friss színeiben. Csak Szalay László, Salamon Ferenc, Széchenyi Antal gróf, Szilágyi Sándor neveit kell

⁵⁰ A száműzött Rákóczi 372.

⁵¹ Eötvös Kollégium Irattára. Szekfű Gyula tanrendje.

említenem.⁵² Ekkor azonban — írja — „Thaly Kálmán ragadta magához a vezetést. S a legfőbb veszteség, mert legnehezebben: csak az emberi keserv okozása által pótolható, a *történeti kritikának elnémulása* (kiem. tőlem — G. F.) Thaly erőszakos fellépése folytán” (372. l.). Vagyis már nemcsak a Rákóczi-korról rajzolt történeti kép ferdítései, hanem a magyar historiográfiában a Thaly hozta szellem izgatja Szekfűt. A magyar történetírók osztályozásában ez lesz a negatív pólus.⁵³

Ha most azon szempontot nézzük, melyet a *Rákóczi-könyv* írása után 2 évvel, a vita után, a „Mit vétettem én” mintegy bevezetőjeként Szekfű irányadóként fogad el, s egy pillantást vetünk azok neveire, kiket a nála idősebb nemzedék tagjai közül az őt védők között kiemel, akkor a historiográfiai kép vonalainak elrendeződésében alapos változást figyelhetünk meg. A „nemzeti” oldalról megtámadott Szekfű most már nem a tudományos kritika követése és követelése szerint csoportosít, hanem — mint a XVIII—XIX. század eleji történetírók felsorakoztatásánál is — válogatásának szempontja „a *tudomány(t)* és *nemzeti érzés(t)*” (kiem. Szekfűtől — G. F.) összekapcsoló historikus magatartás lesz. Aminek magyarázataként azt a már említettényt kell megismétel-nünk, hogy a Szekfű-munkát nem tudományos koncepciójáért, hanem állítólagos „nemzetietlen” beállításáért vonszolták a napi politikai küzdelmek színterére. A tény viszont — most már függetlenül a magyarázó körülményektől — az, hogy Szekfű egy olyan tudománypolitikai érvrendszer bástyái közé húzódik be, mely az 1910-es évek tudománypolitikai konstellációjában a konzervatív felfogást képviselte. Hiszen, mint ismeretes, a munka elleni hajszában a legbátrabban Szekfű mellett kiálló között szép számmal éppen az 1913-as, száműzött Rákócziban kifejtett historiográfiai koncepció érdekében szálltak síkra. Ezt látja a Szekfű-vitában a Szekfű mellett az egész országra kiterjedően agitáló Riedl Frigyes⁵⁴, s a polgári radikálisok is, „a kuruchömbölés” elleni küzdelemmel természetesen összekapcsolva⁵⁵. Védekező iratában Szekfű azonban szinte elfelejtkezik hivatkozni arra a kínáló párhuzamra, mely Riedl Thaly-kritikája és A száműzött Rákóczi körüli viták között kínálkozott,⁵⁶ s mind taktikából, mind a közöttük levő „világnézeti örvény” miatt — ahogy ezt a Huszadik Század anonim szemle-írója észrevette — is igyekszik elhatárolni magát a pol-

⁵² Szekfű szimpátiája e történetírói-nemzedék iránt több, kimondottan szakmai megfontolásra is visszavezethető. Így pl. vonzó volt számára az említettek munkásságában a kora történetírásában nem éppen fellelhető „olvasható stílus”, „világos beosztású szerkezet”. A száműzött Rákóczi megírása előtt készülő munkájáról azt írja Riedl Frigyesnek: „Olyannak szántam, a hogyan a régebbi historikusok, Salamon, Széchen Antal, Károlyi Árpád a Budapesti Szemlébe szottak írni”. (MTAKK Szekfű Gyula—Reidl Frigyes 1913. II. 3.)

⁵³ Jellemző, hogy amikor a vita idején a török történetírókról írott könyv bevezetője miatt szembekerült öreg barátjával, Takáts Sándorral, akkor ezt így kommentálja Angyal Dávidnak: Takáts azért haragudott meg rá és Károlyi Árpádra, „mert nem hisszük el, hogy a török hódoltság jótétemény lett volna a magyarságra. Egy új *legendaképződésnek* vagyunk tanúi és majd szenvedhetünk, ha megkérreljük *kütfök* alapján, *legenda* ellenére dolgozni. Lassanként alig lesz a magyar történetnek részlete, hol ilyen *szentesített legendák* nem állnak a *tudomány útjába*.” (MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid é. n. (1916) II. 10.)

⁵⁴ Riedl ugyanebben az időben bizonyítja, hogy a 10 legszebb kuruc-balladát Thaly utólagosan hamisította. Vö. erre (*Török Pál*) „Igazságot Szekfű Gyulának!” é. n. 19. Ugyanígy párhuzamba állítja Riedl és Szekfű Thaly-kritikáját *R. Várkonyi Ágnes* is, (Thaly Kálmán . . . 328—331).

⁵⁵ Huszadik Század, 1914. 685—686

⁵⁶ Vö. erre a csoportosításra *R. Várkonyi Ágnes* Thaly Kálmán . . . 320—322.

gári radikálisoktól. Nem tarthatjuk azt sem véletlennek, hogy Szekfű 1916-ban az őt védő napilap-nyilatkozatokból nem a tudományos szempontból kétségtelenül súlyosabb és demokratikusabb színű 1914. április 29-iki szöveg aláírói közül válogat a maga védelmére, hanem az „Est”-ben megnyilatkozók névsorából (1914. márc. 29.). Az áprilisi — melyre Szekfű nem hivatkozik — A száműzött Rákóczi historiográfiai jegyzeteinek szellemében a tudománynak azt a szabadságát hangoztatja, mely feljogosítja bármelyik történeti hősrünk bírálataira, s „a kritika ellen fordított terrorizmus”-sal szemben „a gondolat és a sajtó szabadsága nevében” tiltakozik; aláírói között pedig a „társulati klikk” tagjain kívül álló öregeken (Tagányi, Takáts Sándor, Angyal Dávid, Fejérpataky, Áldásy, Békefi Remig) túl a fiatal historikusok és Szabó Ervin neve található.

De az még inkább figyelemre érdemes, hogy a maga mellett csatasorba állítottak tevékenységéből is mit emel ki 1916-ban. Öreg mesterét, Tagányi Károlyt most már nem a tudománytalan közfelfogás tudományos szakmai bírálójaként idézi — mint 4 évvel korábban a Szerviensekben a Werbőczy-kritika eszmetörténeti fejtegetései közben —, hanem mint „az Árpádok független államának elsőrendű kutatója”-t; s nem véletlen az egyébként világosan fogalmazó Szekfűtől az sem, hogy a mondatösszefüggés rovására odabiggyeszt egy alárendelő mellékmondatot is Tagányi nevéhez, „kinek nevét a közönség akadémiai vagy *Szent István-Társulati szerezlesek*or (kiem. tőlem — G. F.) hallja . . .”⁵⁷ Hasonló funkcióval kerül a maga állspontjának rokonítottjai közé Békefi Remig, Károlyi Árpád, Takáts Sándor s a hasonló szempont alapján emeli ki azok történetírásának egy-egy vonását. Békefi „a magyar ciszterciták apátja” „könyvtárra menő hazafias szellemű történeti művek szerzője”, Károlyi Árpád „Bocskay szabadságharcának és a magyar vallásszabadság megszervezésének történetírója”, „aki amellet a magyar állam története gerincét, a Magyar Országgyűlések Emlékeinek kötetét írta meg” (egy szóval sem említve természetesen, hogy ezt a felfogást éppen ő, Szekfű bírálta először élesen 1912-ben)⁵⁸. Takáts Sándor „az a rendje hazafias hagyományait ápoló piarista tudós”, ki „hazafias rajongással írt” tárcáiban népszerűsítette tudományos eredményeit: „a török—magyar vitézi élet és kultúra felfedezését”. (Megfelelkezve 2 évvel korábbi levélben tett kifakadásáról Takáts Sándor török kutatásai ellen, mondván, hogy azok táplálják a legendákat, s szemben állnak a kútfők alapján dolgozással.⁵⁹)

Kétségtelen: a névsor összeállítását, s azt, hogy az említettek munkásságát „csak” nemzeti szempontból méltatja, magyarázza a tudományos háborúskodásban a taktika. Taktikának tudható be, hogy Szekfű a vitában hozzá legközelebb álló Angyal Dávidot csak jegyzetben, Riedl-t pedig egyáltalán nem említi. Annál is inkább feltűnő ez, mert Riedl a legkisebb tennivalók dolgában is utasításokkal látja el Szekfűt, s szinte irányítója a harcnak.⁶⁰ Angyal Dávid pedig éppen a nemzeti kérdésben szolgáltatja Szekfű számára az eszmetör-

⁵⁷ Mit vétettem én 9.

⁵⁸ Vö. Történelmi Szemle, 1912.

⁵⁹ Vö. az 53. sz. jegyzetben idézett Szekfű-levél szövegével.

⁶⁰ Riedl nemcsak a vitában szervezi Szekfű védelmét (vö. erre levélváltásukat MTAKK, EKK), hanem érveket is szállít részére. Szinte bizonyosra vehető pl., hogy Szekfű szakmai védekezéséhez az egyik lehatékonyabb érv, hogy ui. Thaly még több negatívumát sorolja fel Rákóczi egyéniségének, Riedltől származik. (Vö. erre a Debreceni Egyetem Könyvtárának Kézirattára. Riedl Frigyes levele ismeretlenhez. 1914. V. 13. Ugyanerre a Riedl-hagyatékban MTAKK. Ms. 491/öö.)

téneti és a konkrét historiográfiai anyagot.⁶¹ Ha tehát nem is lehet a „Mit vétettem én” névsora alapján Szekfű személyi kötődéseit megállapítani, de a hova-fordulás, a kit- és főként a kitől mit-idézés, majd az, hogy milyen történetírói elvekhez hátrál a vita folytán, Szekfű általános történetfelfogását mégiscsak jellemzi; a történetírás feladatairól alkotott véleményében, historiográfiai mércéjén a döntő osztályozási szempontok közül a történeti kritika követelése, s az ehhez kapcsolódó tudománypolitikai álláspont háttérbe kerül, s az e téren bekövetkező visszalépéssel egyidőben felerősödik érzékenysége a nemzeti problematika iránt, a történetírói hitvallásban ez lesz a meghatározó. Ez a kettőség: a *polgári társadalomszemléletben a konzervatív vonások* erősödése, ugyanakkor fokozott *érzékenység a nemzeti kérdésben*, s az ő okosabbnak tartott magyarság-érzésének bizonyítani-vágyása — ez lesz a Rákóczi-vita közben Szekfű történetírói felfogásának alapmotívuma.

Tsétsi, Katona, Horváth Mihály és Szalay László, a maga történetírói felfogása „előfutárainak” felsorolása, majd Békefi, Károlyi, Takáts, Tagányi idézése, — melyet egyik levele tanúsága szerint „az uralkodó történetírói irányok” „elitélésének” szánt,⁶² — összecseng a főtétel — a nem függetlenségi koncepció magyar voltának — bizonyításával. „Ebből feltétlen bizonyossággal megállapítható” — írja — „hogy Rákóczi eszménye, a kurucok ideálja *csak egy része a nemzeti eszmének* és hogy rajta kívül nemzeti érzések, kívánságok és eszmények egész sora létezhetik, melyek tőle sok tekintetben különbözhetnek” (kiem. tőlem — G. F.).

Szekfű historiográfiai koncepciójának megfogalmazásakor tehát lényegében a magyar történelem egész hagyományrendszeréről, a nemzeti hagyományok kezeléséről mondja el véleményét. Ez magyarázza védekező iratának bizonyos szerkezeti felépítésbeli sajátosságát is, hogy a historiográfiai eszme-futtatás a Mit vétettem befejező fejezetében található, mely „A nemzeti fejlődés folyama” címet viseli. Ez érthetővé teszi historiográfiai és aktuál-politikai érveinek összefonódását, azt hogy miként a Thaly-ék felfogását a múlt történeti felfogásának tartja, úgy azon politikusokat, kik a nemzeti fejlődést fel akarták tartóztatni, „a maga széles, mert egyetemes, minden magyart befoglaló útján”, azokat a „múlt emberének” „az új nemzeti feladatoktól idegen, irántuk ellenséges politikus”-nak nevezi. S nem túlzunk, ha azt mondjuk: a nemzetinek, a nemzeti fejlődés nagy kérdéseinek, valamint a történetírás feladatainak ilyen szoros összekapcsolása, az, hogy majd a történetírói munka közben is a nemzeti fejlődés hosszabb érvényű és korára is kiható kérdésfeltevéseire kereste a vá-

⁶¹ A védekező irat fentebb már ismertetett passzusai — miszerint a korábbi magyar történetírás erősebb kritikával szolt a Rákóczi-szabadságharcról — először az Angyal fogalmazta nyilatkozatban (1914. ápr. 29.) fordulnak elő; sőt azt is tudjuk, hogy a korábban már ismertetett Horváth Mihály-sorokra Angyal Dávid figyelt fel, s ő emelte ki azokat a Magyarok történetéből, hogy Szekfű felhasználhassa. (Nem is szólva arról, az idézetek alap gondolata mennyire Angyal korábbi Thaly-kritikájának mondanivalóját adja vissza, annak szövegét olvasva, érezhető: szinte ahhoz válogatta őket.) És nagy a hasonlóság abban is, hogy mind az Angyal Dávid-féle nyilatkozat (Történelmi Szemle, 1914. 424—429), mind pedig a Szekfű adta historiográfiai vázlat végén Széchenyi felfogásának idézése áll a „nemzeti önismeret”-ről. „Tanár Úr” Széchenyi tanulmánya a kezében van — írja Szekfű a válasz fogalmazása közben. (MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid (é. n.) 1196. II. 14.) Ötleiteiket, érveléseiket felhasználja Szekfű, sőt a koncepcionális kérdésekben követi is Angyal Dávid felfogását, de a helyzetnek megfelelően egyéníti: egyrészt lehalkítja annak a tudományos demokratizmusra vonatkozó kitételeit, másrészt felerősíti és alaposabban kidolgozza a nemzeti kérdéstről és a Széchenyiről adott részleteket.

⁶² MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. V. 14.

laszt, s hogy ebből következően élete hátralevő évtizedeiben a történetírást Szekfű mind határozottabban par excellence „nemzeti tudomány”-ként tekinti — ez a felfogás gyökereivel A száműzött Rákóczit követő hajsza hatásaiba nyúlik vissza. A történetíró, ki azzal a programmal indult szakmai pályájának, hogy a tudományt minden külső behatás nélkül, önmagáért fogja művelni, a szakma iránti társadalmi elvárások legnyiltabb megfogalmazójává válik majd a magyar történetírásban. A száműzött Rákóczi írása és a vita idején még csak a „legendák” elleni kútfőkkel dolgozó történetírás védelmének szándékával történik mindez, néhány év múlva pedig már majd bevallottan a napi politikai kérdésfeltevésekre keresve a választ.

Csak szaktudomány vagy világnézeti választ

A „nemzetietlenség” mellett a másik vád, melyet Szekfű következetesen *visszautasított* már a vita első szakaszában is, az felfogásának rokonítása a szá- zadelő *baloldali* eszmei áramlataival. S ez a visszautasítás, ez a következetes magát-elhatárolás Szekfű igazán nagy visszalépése ahhoz a szabadondolkodó magatartáshoz képest, melyet az Eötvös Kollégium falai között a katolikus-konzervatív iskoláztatás után „magára” szedett. Az Eötvös kollégiumi évek eredményeztek nála bizonyos szellemi merészséget, s ennek nyomán töltődött fel műveltségi anyaga nemcsak a történeti irodalom korabeli európai (konzervatív) klasszikusainak, hanem az európai baloldali polgári intellektuellek ismeretével is. Nemcsak a német Ranke, a francia Taine, Renan, de ugyanúgy Voltaire, Montaigne, s korának annyit idézett és átkozott nagy klasszikusa, Anatole France is kedvenc s olvasott szerzői között található.

Kétségtelenül túloztak azok, akik A száműzött Rákóczi mögött a „történelmi materializmus” világnézeti alapállását vélték felfedezni, s mint láthattuk: túl messze menő következtetést nem szabad abból levonni, hogy a korabeli hazai marxista irodalom legkiemelkedőbb alakja, Szabó Ervin 1914 tavaszán aláírja A száműzött Rákóczi szerzőjének védelmét szolgáló nyilatkozatot, mégsem volt megalapozatlan az egyébként szószátyár Ballagi Aladár állítása: Szekfű írásában ott bujkált (még ha áttételesen is) a francia polgári baloldali műveltséganyag szelleme. Mi okozza azonban, hogy a Bonnard Szilveszter íróját oly alaposan ismerő, s őt még a Jeanne D'Arc kritika közben is mentegető Szekfű (1910) nemcsak hogy nem vállalja Ballagival szemben Anatole France-t (1914—1916-ban), hanem egyenesen azt igyekszik bizonygatni: ő „nem meghatottságból”, hanem „abból az alkalomból” írt Anatole France-ról, hogy France „igaztalanul” vádolta meg Jeanne-t.⁶³ És vajon az a Szekfű Gyula, aki büszkén írja 1913-ban, A száműzött Rákóczi írása előtti hetekben, hogy „Voltaire és Renan meg Montaigne — tisztelete” nem engedik meg, „hogy egy könyvet antiszemita és sovíniszta szempontból” ítéljen meg,⁶⁴ miért nem meri

⁶³ Mit vétettem én 140.

⁶⁴ A kijelentéseket tartalmazó levélváltás indítóoka Fournier, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung tanára Napóleon-könyvének esetleges magyar-nyelvű kiadása. A fordítás, melyet Angyal Dávid javasolt, Szekfű Rákóczi-könyve helyett jelent volna meg az Akadémia kiadónál. Az antiszemita azonnal hajlandók voltak felfedezni Angyal és Fournier zsidó származása illetve a könyv kiadásra javasolása között az összefüggést. Ezen háborodik fel Szekfű (EKK Angyal Dávid—Szekfű Gyula 1913. II. 9. — illetve MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1913. II. 12. — Az idézet ez utóbbi levélből származik.)

1914-ben, a vita kirobbanása után vállalni Ballagival szemben egyértelműen a „gúnyosan nevető Voltaire-t”, vagy „az optimista Renan”-t?⁶⁵ Miért csak arra törekszik 1914-ben, hogy bizonyítsa Ballagi tájékozatlanságát a francia irodalomban, s az emlegetett francia szerzők közötti különbségek felidézésével Ballagi vádjának önmagában való tarthatatlanságát mutassa ki, s később, 1916-ban pedig már a Ballagi emlegette névsorból (Voltaire, Montaigne, Anatole France) Anatole France-ot emelve ki, visszautasítsa szellemi kapcsolatát az említettekkel?⁶⁶ S hogy folytassuk az ugyanide kívánczó kérdéseket: vajon véletlennek tekinthető-e, hogy már első védekező írása nyomdába adása előtt legfőbb gondja, hogy abban „talán . . . a materializmus elleni részlet még élesebbé volna teendő”?⁶⁷ Vagy hogy a Staatsarchiv igazgatósága részére készített feljegyzésében igyekszik a materializmus ellene felhozott vádját eleve jelentéktelennek feltüntetni, s félre is magyarázni?⁶⁸ S hogy kéri Riedl-t: a „Világ”-ot ne szólítsa fel agítálásra az ő igaza mellett?⁶⁹ Miért mond le Szekfű az őt őszintén védelmezni akaró polgári radikálisok támogatásáról, sőt félreérthetetlenül elválasztja magát tőlük, s mindunatlan azon van, hogy befolyásos arisztokratákat, a katolikus egyházat, magát a hercegprimást, Prohászka és Radnai püspököket nyerje meg magának?⁷⁰ Annál is jogosabb a kérdés, mert hiszen a Szekfű-levelezés bizonyítja: a fiatal szerző tisztában volt azzal, hogy a klérus a felfogása miatt nem fogja támogatni a száműzött Rákóczi íróját, az ellenzéki vizeken evező Néppárt pedig a politikai megfontolások miatt fogja magát a munkától elhatárolni?⁷¹

A kérdésekre a választ ismét Szekfű társadalmi állásának, a századelő társadalmi hierarchiájában elfoglalt helyének felidézésével adhatjuk meg.

A „botrány előtt” Szekfű, mint maga írja, szabadon élt a tudományak, s nem voltak „kenyérgondjai”, „a tudományt szinte gyermetegül, felelőtlenül, egyik napról a másikra napsugárban élve” művelte,⁷² s vette komolyan. Ha az Eötvös kollégiumi műveltségesezmény, a Mikától s Tagányitól hozott tudomány-szeretet szemléleti és szakmai gyarapodásának útját ki is cövekelte a bécsi környezet, a hivatali-levéltári munkájával mind inkább azonosuló magatartás — Szekfű maga ezeket a kötöttségeket nem észlelte, mint ahogy nem is volt semmi, ami ezt észlelni kényszerítette. Igaz, fel-felvillan már egy-egy fejtegetés a történetírás kötődéseiről a napi eseményekhez, ezek azonban kimondottan a magát távolról-tartással íródott teoretikus fejtegetések.⁷³ Arról nem gondolkozott, hogy mindez a bécsi hivatalnok esetében is járhat következményekkel, s hogy a történetíró nézeteit anélkül, hogy ezt ő maga kontrollálhatná, átgyúrja, formálja környezetének, mindennapi közegének szelleme. Különösen, ha a kö-

⁶⁵ Vö. erre Történelmi Szemle, 1914. 467.

⁶⁶ Mit vétettem én 113.

⁶⁷ MTAKK. Szekfű—Riedl é. n. (1914.) III. 31. — Ugyanerre vö. EKK. Riedl (é. n.) 17. sz. levél.

⁶⁸ Wien HHStA. Direktionsakten 409/1914. Szekfű dátum nélküli (1914 nyara?) beadványa a Staatsarchiv igazgatóságához. — Szekfű itt szükségesnek látja megjegyezni, hogy a materialista felfogás vádja csak annyit jelentene: „die ideale Grösse Rákóczis nicht genügend würdigenden” . . .

⁶⁹ MTAKK Szekfű Gyula—Riedl Frigyes é. n. (1914) IV. 2.

⁷⁰ EKK. Prohászka Ottokár—Szekfű Gyula 1914. V. 6. 1916. II. 3. — Szekfű ilyen szándékaira vö. Szekfű Gyula—Riedl Frigyes é. n. (1914. IV. 2.; 1914. IV. 19.)

⁷¹ MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. IV. 29.

⁷² Uo. 1915. V. 14.

⁷³ Vö. erre a Központi kormányservek . . . Történelmi Szemle, 1912.

rötte zajló eseményekre oly szeizmografikus érzékenységgel reagáló egyéniségről van szó, mint Szeffü. Azt, hogy elmúltak már a nemcsak szabad szellemi tallózást, hanem egyben kötetlenséget is biztosító kollégiumi évek, az első levéltáros-esztendőök, s hogy a Haus-, Hof- und Staatsarchiv hivatalnokának, a közös külügyminisztérium alkalmazottjának lenni még a K.u.K. Monarchia kissé szüette liberális államgépezetében is meghatározott társadalmi állást jelentett, melyhez adandó alkalomkor alkalmazkodni kell — ezt Szeffü a száműzött Rákóczi követő botrány másnapján érezte először. Most kellett az őszintén átélt egyéb megrázkódtatások között ráébrednie, milyen komplikációkat okozhat az számára Bécsben, ha a parlamenti interpellációt követően a delegációban — ahogy annak híre elterjedt — valóban szóvateszi a magyar fél Szeffü munkájának felfogását.⁷⁴ Egy kimondottan szak-történeti munkát az osztrák-magyar delegációk napirendjére . . . S a tények számára addig elképzelhetetlen összefüggések felé mutattak: az, hogy a Függetlenségi Párt külpolitikai akcióival kapcsolatba hozták a munkát, sőt, hogy Budapesten a „Magyarország” házatáján tudni vélték: a Rákóczi-munka az udvar megrendelésére készült — közvetlenül is reflektorfénybe hozta Szeffü bécsi állását, hivatalát. Hivatalát, melynek ekkor már felfogásában, mentalitásában is sokkal inkább függvénye, mint gondolná. Amíg ez szemléleti kérdésekben tükröződött, a központi kormányzervekről írott tanulmányában, és részben — keveredve a korábbi hatásokkal — A száműzött Rákócziban, addig erre csak esetleg kortársai, s a késői olvasó figyel fel. A hajszában azonban Szeffü is ráébred helyzetére. Ezzel a szakmai-társadalmi helyzettel — a napi hivatalnoki biztos megélhetést, képességeinek nyugodt kifejlődést biztosító levéltárosi állással, mely előreláthatóan biztosan vezethetett a tudományos elismertetéshez, az egyetemi katedrához — Szeffü már összekötötte egész életét. Most már ebből a szempontból, a közösügyes hivatalnok társadalmi helyzetéből mérlegel.

Ez magyarázza, hogy amikor még a vita kirobbanása előtt megjelenik Schöpflin szép méltatása a Rákóczi-könyvről a Nyugat-ban, a minden szerzőnek jól eső méltányoló kritikát Szeffü fanyalogva fogadja: mert ez a dicséret — írja — a megindított egyetemi állásért folyamodáshoz, „a karban rosszul jön”.⁷⁵ És a radikálisok pártfogásának visszautasítását is azért „voltam kénytelen kérni” — írja Riedl-nek —, „mert 1. a kath. körökben, Bp. H. köreiben is rossz hatást tenne, 2. a hivatalomban sem használna”.⁷⁶ Hosszan idézhetnénk a fentieket alátámasztó részleteket abból a két feljegyzésből, melyeket Szeffü 1914. március 21-én majd dátum nélkül néhány héttel később a Staatsarchiv igazgatósága részére készít, s melyből e vonatkozásban világosan kiolvasható: nemcsak az alól a vád alól kívánja magát tisztázni, hogy bármi köze is lenne munkájának a politikához, s nemcsak azt bizonyítja, hogy az ellenzék és a kormány ellentéteibe az ellenzék jóvoltából jutott a történeti munka (ami a bécsi hivatalban csak jó pontot hozhatott számára), hanem gondosan igazodik a kor kívánalmainak megfelelően a tárgyilagosság határain belül egyéb kérdésekben is a sejtett, vagy kiszámíthatónak vélt hivatali elvárásokhoz.⁷⁷

⁷⁴ MTAKK Szeffü Gyula—Riedl Frigyes é. n. (1914) V. 6.

⁷⁵ MTAKK Szeffü Gyula—Angyal Dávid U. erre vö. EKK Angyal Dávid—Szeffü Gyula 1914. IV. 28. — Külön tanulmány tárgyául kívánkozik az a szellemi kálvária, melyet a vitával egyidőben az egyetemi habilitációért folyamodó Szeffünek kellett bejárnia.

⁷⁶ MTAKK Szeffü Gyula—Riedl Frigyes 1914. IV. 2.

⁷⁷ Wien. HHStA. Direktionsakten 409/1914. Itt (ismét „Az Est” március 29-i számára hivatkozva) Andrásst, Hengelmüller bárót, a cisztercita Békefit, Károlyit, Takátsot, Tagányi

Vagyis igaz, hogy Szekfű taktikából helyezi el a vágásokat védekezésében a materializmussal, a radikálisokkal szemben, mint ahogy hasonlóan taktikai megfontolások miatt hátrált meg a tudománypolitikai kérdésekben is. De éppen ezzel a hivatalához hű magatartással hasonul mind inkább a századelő már radikális, forradalmi kérdésfeltevésektől is vibráló légkörében az ezektől visszariadó, s mind konzervatívabbá váló hivatalnok polgárhoz. Most kell ráébrednie először önmaga tényleges társadalmi helyzetére. S ez nem is azt jelenti, hogy ráébred hivatali kööttségeire, hanem, hogy azokat a legtermészetesebb életkereteknek tekinti. Azt, hogy a volt bátor-szellemű Eötvös kollégistából a hivatali-napi követelményeivel megalkuvó, s ezt a megalkuvást a legtermészetesebb magatartásnak felfogó állami hivatalnok lesz. Azt, hogy nem is veszi észre: milyen kiáltó különbség van a bécsi éjszakai magányában őszinte átéléssel írott 1910—12-ből s 1914—1916-ból származó leveleinek hangulata között. Csak a Szekfű-leveleket félszázad után újra és újra olvasó kutató fülében válik harsogóvá az a disszonancia, mely a korábbi évek Timon s verbőczyánus kritikákat kihívni akaró, a kongreganisták miniszteriumi protekciója felett felháborodó fiatal, tudósi hivatására készülő Szekfű Gyula és a Rákóczi-vita utáni K.u.K. hivatalnok szelíd hangja között hallatszik, aki érezhető átéléssel, belső örömmel, s valamiféle rezignáltsággal is írja otthoni mentorának: mennyire hálás a sorsnak, hogy ő nem került az „elégedetlenkedők”, Ady és a Holnaposok közé . . .⁷⁸

Eddig Szekfű a magyar szellemi életben csak a köznemesi nacionalizmussal került szembe, mégpedig polgári alapról, s ennek során úgy látszott, hogy a hazai feudális hagyományok felszámolásáért legkövetkezetesebben küzdő polgári radikálisokkal, sőt egy pillanatra még a hazai marxizmus akkori legszínvonalasabb képviselőjével, Szabó Ervinnel is nézet-érintkezés, találkozás alakul ki. A találkozás másnapján azonban kiderült: ha van is nézetazonosság, az csak a köznemesi nacionalizmus bírálatában áll fenn, s a nézetazonosság különböző talajba nyúló gyökereit maga a korábbi nézeteiből sokat engedő Szekfű törekszik feltárni. A találkozás jellemzi a századelő polgári szellemi életének élénk mozgását, s legkülönbözőbb indítású felfogások együttfutását s gyors szétválását. Szekfű meghátrálása, elhatárolódása pedig a hazai polgári intellektuellek útjainak mind határozottabb elágazásait jelzik: ki a radikális változások különböző módozatai, ki a konzervatív megoldások irányába . . .

Történetírói egyéniség — tudományos kérdésfelvetés

A történész, aki késői évtizedek után szellemi irányokat, egymással együttmozgó, egymástól szétváló politikai-gondolkodásbéli áramlatok sodrába (vagy éppen kedvesen erőltetett filozófiatörténeti tankönyvek elméletei közé) helyezi el a könyvespolcnyi munkát író korábbi kollégák munkásságát, könnyen feledkezik

(de nem mint az önálló magyar királyság megalapítójának historikusát, hanem csak mint „katolikus beállítottságú történészt” minősítve) idézi s természetesen kevesebb nemzeti színnel ékesítve az idézettek, mint majd azt 2 év múlva a Mit vétettem én-ben teszi. Ugyanitt található a már más összefüggésben említett materializmus vádja. S hogy Szekfű jól számolt az udvari hivatal értékelési szempontjaival, tanúsítja a Feljegyzésre firkantott bécsi kommentár: Szekfű Fraknóival egy éve készíti elő kiadásra a volt katolikus pap, Karácson hagyatékát, mely a budapesti katolikus kiadónál fog megjelenni. S a kommentár végén: „Sein jüngerer Bruder ist Kath. Geistlicher.” (uo.)

⁷⁸ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. I. 19.

meg arról: a kezében tartott könyvek, vagy az azok születésének hátterét megvilágító levelek, feljegyzések mennyire másként kezelendők, mint pl. valamely modern államapparátus politikai-gazdasági adminisztrációjából kikerülő, de a történetírói megismerésben technikailag tekintve hasonló funkciót betöltő akta vagy számadáskönyv. A forrást képezi mindegyik, de a forrásfelhasználás szempontjából a különbség óriási: míg az egyik mögött a sokkal kevésbé egyéníthető, a hivatali munka rendje szerint aktát — számunkra „forrást” — termelő hivatalnok rejlik, addig a tudományos-írói termékek más és más típusa szükségszerűen magán viseli szerzőjük egyéniségét. Ha igen szakszerű kifejezésekkel akarunk élni: a forrástermelés egésze folyamatának eltérő voltáról van itt szó. . .

Ha van példa, ami erre a különbség-tételre a kutató figyelmét felhívhatja, akkor az Szekfű munkái, illetve levelei. A Bécsből kelt levelek már az első évtől mutatnak egy fokozottabb érzékenységet, magábamélyedésre hajlamosságot. Több pszichikai tényező együtthathatása eredményezhette ezt. Hozzájárult az eleve magányosabb életmód, magával hozta ezt a „büzérek tanyáján” megszeretett, s éjszakákon írás közben az asztal lába mellett tartott liter-bor társasága, s hozzájárulhatott az egyik fiatalkori alapélmény, mely az egyéniség-formálás legkényesebb időszakában érte: az erősen katolikus, vallásos neveltetés. Sőt, a Szekfűt közelről ismerő kortársak még a családban öröklétes idegi gyengeséget is idesorolják. Nos, ezek után elképzelhető, hogy az egyébként is érzékeny Szekfű Gyulára a száműzött Rákóczi nyomán kisarjadt hajsza milyen pszichikai sokkot gyakorolt. Mégpedig rendkívül ellentmondásos módon. Egyrészt erősítette benne a hajlandóságot a magába-fordulásra, a minden iránt óvatos szkepticizmussal viselkedésre, a bizalmatlanságra mindenki iránt. A háttér mindehhez a nyilvános meghurcoltatáson kívül (mint említettük, a kuttyákat róla nevezték el Tordában, anyja lebeszéli a hazalátogatásról, stb.) az, hogy kollégái közül sokan egyik pillanatról a másikra elfordulnak tőle, befolyásos vezető történészek (mint pl. Fraknói) korábbi szokásuktól eltérően a levéltárban járva nem nyitnak be hozzá, („az Idő szava” — jegyzi meg öniróniával), s hogy a hozzá és Tagányihoz szintén közel álló Herzogot megtámadják az Országos Levéltárban, mert Bécsben járva meglátogatta őt. . . ⁷⁹ S így folytathatnánk az apróbb és nagyobb megrázkódtatást kiváltó eseményeket — melyekről leveleiben panaszkodik.

Másrészt, paradox módon megedzette önbizalmát is. „. . . az embereket és viszonyokat kénytelen voltam átértékelni és lehet, hogy a botrányokra való reakcióból a magam személyének túlbecsülésére jutottam” — írja a vita első hullámának lecsendesülése után.⁸⁰ Úgy érzi, folytatja, „ha már ilyen nagy dolgok történtek vele (m), nem szabad magamat úgy viselnem, ahogy a többiek viselhetik magukat”. A sok kritika, rágalom, a naggyá növesztett politikai hajsza nemcsak meggyötörte, hanem egyik pillanatról a másikra a köztudat középpontjába is lendítette az eddig a szűkebb szakkörökön túl szinte ismeretlen bécsi levéltárost. Neve, személye, ismertté vált, munkájához — igaz, sokszor anélkül, hogy olvasták volna — a szellemi s a politikai közélet szinte egésze állást foglalt. Az első sorból való akadémikusok írtak napilapok és szakfolyóiratok hasábjain kiemelkedő tehetségéről, képességeiről. S ahhoz, hogy Szekfű a kisebb horderejű résztémák után majd hivatottnak érzi magát a nagy „nemzeti problémák” megfogalmazá-

⁷⁹ Az utalás Fraknói esetére Riedl Frigyeshez írott 1914. III. 24-i, Herzog esetére, s a „levéltári klikk-re” Angyal Dávidhoz intézett 1914. IV. 3-i levelében (mindkettő MTAKK).

⁸⁰ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. V. 14.

sához nyúlni — ehhez a hajsza idején megnövekedett „önbecsülése” is kétségtelenül hozzájárult.

Mégis, ha a vita hatásának nyomait keressük történetírói egyéniségének formálódásán, akkor túl a későbbiekben állandóan meglevő ellentmondásosságon: félszesség és vállalkozókedv együttélésén, a legdöntőbbnek az írás, a történetírói elhivatottságérzés igen komolyan-vételét, mondandója szenvedélyes átélését eredményezi döntően. Az a szubjektív, az olvasóhoz közvetlenül szóló hang, mely majd különösen történeti publicisztikáját jellemzi a későbbi években, először a Rákóczi-vita védekező írásaiban szólal meg. Ebben az átélésre-törekvésben minden történetietlenséget kerülendő is, itt találjuk meg először Szekfű gondolkodásában annak a mély vallásosságnak, katolikus érzésnek a pszichológiai alapotívumát, melyek a 30-as években annyira erősek lesznek felfogásában. „Óriási lelki élmény — tör ki egyik levelében a parlamenti botrány kirobbanását követő hetekben —, hogy ezt megkaptam, a gondviselés valóban pazarul ajándékozott meg velem. Nem érdemlem meg, de boldog vagyok.” Szinte a katolikus életszemlélet serdülőkorban oly sokat hallott példái elevenedhettek meg előtte, amikor a mellette szóló összegyűlt aláírásokról értesülve így tört ki: „Éreznem kell, hogy az egész világ összefügg, a szeretet által, és hogy az ember semmit sem ér és semmit sem ért a világból, ha egyedül áll. Nagy, jótékony megalázkodásra kényszerül: egy része csak az egésznek.”⁸¹

A magyar történetírásban mindent mindig kiszámítani, pontosan felmérni akaró emberként, a „hűvös” történetírói magatartás hirdetőjeként ismert Szekfűben rendkívül makacs-erős belső ellentmondások sorában ott élt, dolgozott állandóan a körötte zajló eseményeknek mély átélése, „lelki tényezőkre” való lebontása, egy szinte már betegesen makacs önvizsgálatra hajlamosság. Oly sok túlzását, a kérdések túlsarkítottóságát részben magyarázó írásmódja kialakulásában döntő hatása lesz e pszichológiai mozzanatnak.

Kultusz ellen kultusszal

A Rákóczi-vita okozta pszichikai megrázkódtatás, ugyanakkor az az élmény, hogy első jelentősebb könyve ennyire a kor hivatalos eszmevilágában — és döntően a köztudatban is — központi helyen, rendező elvként élő nemzeti eszmények körüli szenvedélyes harcokhoz nyújtott alapanyagot s történetírói munkásságát azzal összekapcsolta, azt is eredményezi, hogy Szekfű nemcsak történetírói programjához, nemcsak „nemzeti” felfogásához keres fogódzópontokat a magyar történelemben, hanem egész szellemi-magatartásbeli alapállásához. A vita arra is készíti, hogy felfogása egészében is a maga módján — mint láthatuk, eddigi szellemi poggyászanyagából sokmindent kiszórva, vagy a külső szemlélő elől a nem látható zugokba gyömöszölve-dugdosva — „rendet teremtsen”. Nemcsak hogy rendet teremtsen, hanem hogy a hajszolt, zaklatott ember szilárd kiindulást — és önmaga-igazolást keresésének belső szüksége szerint megtalálja a nyugvópontot. S ez vezetí Széchenyihez. Ha beszélhetünk arról, hogy „a legnagyobb magyar” Szekfű történetírói mércéjén „normatív” alakká — vagy normatív programmá — merevedik (márpedig ez valóban bekövetkezik), akkor ennek első nyomát a száműzött Rákóczi vitája után találjuk meg gondolkodásában.

⁸¹ Uo. 1914. IV. 24.

Az első megfogalmazások, vagy inkább megjegyzések még általánosak. Azoknak a leveleknek hangulatát idézik, melyekben 1908—1910 körül a hazai „hanyatlott állapotok”-kal a „Nagy kultúrkorszak”-ot, a „Széchenyik és Deák korá”-t helyezte szembe.⁸² „Szegény Széchenyi, milyen sorsra jutott alapítása”⁸³ csattan fel a Rákóczi-könyvet kiadó Akadémiát ért támadáson és az Akadémia vezetőinek habozó állásfoglalása láttán.⁸⁴ „Széchenyi háza” nem tudja magát kivonni a „botránykeresés” láza alól,⁸⁵ — így érvel később, a vita második hullámának megéledése idején.

A vita hatására ismét felidéződnek benne Angyal Széchenyi-tanulmányának elvei. Tudjuk, hogy otthoni mentora javasolja neki ismét kézbe venni a Széchenyi „történeti eszméiről” írott (1907) kis füzetet, hogy a védekezésben felhasználhassa, mint ahogy Angyal Dávidnak volt köszönhető az is: az 1914-es nyilatkozatban minduntalan Széchenyi szavait idézik épp az Angyal Dávid tanulmány értelmezése szerint. A „de mortuis nil nisi verum” elv követésének szükségessége, a főcél: „a nemzet önismerete kivívására”, s a nemzeti önismeretnek mint legfontosabb elvnek hangoztatása Széchenyi nyomán már az Angyal Dávid szövegezte nyilatkozatban megtalálható. „. . . az oly nemzet, mely érzékeny phrázisok, révedező álmok ködfátyolán át nézi múltját és jelenét, örökké kiskorú marad és a sors játékszere lesz” — írja itt Angyal, s ebből már le is vonja a következtetést a történetírás feladataira vonatkozóan: „Széchenyi elvének legjobban megfelel az oly történetírás, mely a nemzeti hagyományok szeretetével a legszigorúbb bírálatot egyesíti.”⁸⁶

A nyilatkozat szövege — mely teljesen érthetően nyúlik vissza a szerző (Angyal) 1907-es Széchenyi-tanulmányára — tehát kínálta Szekfű számára mind a nemzeti kérdésben, mind pedig historiográfiai koncepció tekintetében nemcsak a fogódzókat, hanem szinte a kész megfogalmazásokat is. Érthető, hogy amikor újraolvassa a tanulmányt, abban megtalálja érzékletesen kifejtve Széchenyi azon elveit — illetve az elvek olyan értelmezését, melyek nemcsak hogy felhasználhatók a maga védelmére, de melyek egyenesen akár az ő helyzetére is vonatkozhatnak. Angyalnak ezt a kiemelését, hogy Széchenyi Törökországban járva különösebb részvét nélkül említi Rákóczit, Szekfű már úgy építi be szövegébe, hogy Széchenyi a kurucromantika bölcsőjénél „épen nem örvendetesnek mondható érzelmekkel állott”.⁸⁷ Széchenyi utazásai és magyarországi benyomásai során született nemzetét kritizáló, annak elmaradottságát, polgárosulatlanságát fájdalmas önkritikával bíráló feljegyzéseiből Szekfű először fogalmazza meg később egész nemzet-koncepciójának, s ezen belül a köznemesi nemzet-felfogás makacs és igen nagy hatást gyakorló kritikájának egyik alapelemét: az elmaradottságról tanúszkodó, hátramaradásunkat mutató időtlenített „rossz nemzeti tulajdonságok” ostromozását. „A kurucz fogalom neki” (azaz Széchenyinek — G. F.) hányavetiséget, pártszellem és tespedő múltbafordulást jelentett” — írja. S ehhez illesztődnek az Angyal-tanulmányból vett szó szerinti idézetek a „tatár felfogás”-ról, a „kurucz politikai mélység”-ről (azaz felszínességről) és a nemzeti alapállású jogos, sőt szükséges kritikáról: e rossz tulajdonságokat „ne haragudjatok, drága honosim,

⁸² Uo.

⁸³ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. IV. 29.

⁸⁴ Wien. HHStA. Direktionsakten 409/1914. — 1914. III. 21-i feljegyzés.

⁸⁵ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. XII. 24.

⁸⁶ Történelmi Szemle, 1914. 425—426.

⁸⁷ Vö. e tekintetben a Mit vétettem én (139) valamint Angyal tanulmányának (Gróf Széchenyi István történeti eszméi I—III. Budapesti Szemle, 1907. 348) szövegét.

de bizony ki kell mondanom; mert ha én nem cselekszem, ki cselekszi más?”⁸⁸ A megfogalmazások Széchenyitől származnak, mint idézetek Angyal Dávid tanulmányából, de a nemzeti hibák elhivatott ostromozója, Széchenyi „szerepének” vállalása már a Rákóczi-hajszából erősödő „önbecsléssel”, elhivatottság-érzéssel kikerülő fiatal történetíró legegységibb alapállása. Most már bevallottan is a mára — azaz 1915-re — vonatkozóan idézi Széchenyinek a „kuruc-magatartásra” tett (már Széchenyinél is természetesen ahisztórikus és a reformkori belső politikai harcokra interpretált) megjegyzését: „Pedig ha egy kissé mélyebbre nem visszük politikai tervezeteinket, bizony szinte csak *kuruc* s ezzel egybeházasított Heister-féle eredményeket fogunk honunk mezejére idézni”.⁸⁹

S Széchenyi nemcsak, mint a kuruc romantika, nemcsak a köznemesi nemzeti felfogás, a kritikátlan nemzeti alapállás bírálója lesz normatív alakká, történetietlen mércévé Szekfű felfogásában, hanem Szekfű még egyéni alkatában is a magáéhoz hasonló lelki tulajdonságokat vél felfedezni. Ilyen elvekért manapság, írja, a legnagyobb magyar el nem kerülhetné ugyanazokat a vádakat — hogy „ő is a sikert, az aranyborjút imádja, hogy ő is gonosz materialista és a nemzeti eszmények megvetője” (140. l. — kiem. tőlem — G. F.) —, melyekkel Szekfűt illetik. „Mert Széchenyi István *is keblében* hordozta a nemzeti eszményeket, nem pedig ajkán, miként az manapság annyira elterjedt divattá lett”.

Néhány évvel korábban Széchenyi korához mérte Szekfű a maga korát, s találta „hanyaglott”-nak a századelőn már megfogalmazott konzervatív polgári nemzetfogalomhoz mérten a századelő Magyarországot. A vita kirobbanásakor elkeseredésében ugyanilyen szellemben emlegeti „Széchenyi háza” becsületének visszaesését, azt, hogy „a mellőzés manapság, Vörösmarty és Gyulai Pál akadémijában tudományos érdem”.⁹⁰

A korábbi időszakhoz visszanyúlás a jelen bírálatában még nem több, mint egy valós azonosulás-érzés a reformkor, illetve az abból kinövő nemzedék (s azon belül is a centralisták) magyarság-eszményével és arra az általánosan megfigyelhető jelenségre hívja fel figyelmünket a szellemi élet történetében, mely szerint a kritika mindig a bírált közvetlen elődöt megelőző korhoz nyúl vissza az őskeresésben. Hogy annak pozitívumait kiemelve annál szomorúbbnak lássék az azt követők munkája. 1916-ban azonban már a kritika formája nem csupán az előző korszak idézése, hanem abból — nem utolsósorban a történetíró saját személyisége válságának hatására — egy majd fokozatosan ideállá növesztett egyéniség, Széchenyi kiemelése. A sors ironiája — vagy úgy is fogalmazhatnánk: az ellentmondások egymásbacsapásának dialektikája —, hogy a Rákóczi-kultusz történeti alapozottságú kritikája a hazai polgári történetírás legkiemelkedőbb képviselőjénél hogyan válik egy — igaz, más tartalmú, de majd hasonló kultusz-teremtés kiindulópontjává. (S csak zárójelben kívánczik mindehhez: sajnos nem utoljára a hazai történeti gondolkodásban.) Azt pedig, azt hiszem — gondolva e tanulmány bevezető soraira is — az elmondottak után nem szükséges külön fejtegetni, hogy mindez mennyire nem vált hasznára a hazai történetírásnak.

⁸⁸ Vö. Angyal i. m. Budapesti Szemle, 1907. (131. k.—III. rész.) 68. *Szekfű Gyula*: Mit vétettem én 139.

⁸⁹ Mit vétettem én 139.

⁹⁰ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1914. XII. 11.